

Ба ҳуқуқи дастнавис

ТДУ 891.550:002 (575.3)

РАҲМАТОВА ОЗОДАҲОН АНВАРҶОНОВНА

**СОХТ, МАВЗҮЪҲО ВА ПОЭТИКАИ ҚАСИДАҲОИ
САЙФИ ИСФРАНҒӢ**

Ихтисоси 10.01.01 – Адабиёти тоҷик

АВТОРЕФЕРАТИ

диссертатсия барои дарёфти дараҷаи илмии
номзади илмҳои филологӣ

Душанбе – 2020

**Диссертатсия дар кафедраи адабиёти тоҷики Донишгоҳи давлатии
Бохтар ба номи Носири Хусрав анҷом дода шудааст.**

Роҳбари илмӣ:	Н.Ю. Салимӣ академики Академияи илмҳои Ҷумҳурии Тоҷикистон, доктори илмҳои филологӣ, профессор
Муқарризи расмӣ:	Абдусатторов Абдушукур – доктори илмҳои филологӣ, профессори кафедраи таърихи адабиёти тоҷики Донишгоҳи миллии Тоҷикистон Муҳаммадиев Шамсиддин Муродович - номзади илмҳои филологӣ, хоидми пешбари илмии шӯъбаи таърихи адабиёти Институти забон ва адабиёти ба номи Абӯабдуллоҳи Рӯдакии АИ Ҷумҳурии Тоҷикистон
Муассисаи пешбар:	Донишгоҳи давлатии Хучанд ба номи академик Бобочон Ғафуров

Ҳимояи диссертатсия "17"----09- соли 2020 соати --15⁰⁰--- дар ҷаласаи Шӯрои диссертатсионии 6D. КОА-028-и назди Донишгоҳи давлатии омӯзгории Тоҷикистон ба номи Садриддин Айнӣ, хиёбони Рӯдакӣ 121 баргузор мегардад.

Бо матни диссертатсия ва автореферати он дар сомонаи ДДОТ ба номи С.Айнӣ www.tgpu.tj. шинос шудан мумкин аст.

Автореферат "----"----- соли 2020 ирсол шудааст.

**Котиби илмии Шӯрои диссертатсионӣ,
номзади илмҳои филологӣ, дотсент**

Мирзоалиева А.Ш.

Тавсифи умумитаҳқиқот

Аҳамияти таҳқиқот. Жанри қасида дар асрҳои X-XIII дар адабиёти тоҷикии форсӣ марҳалаи ташаккул ва таҳаввулро паймуда, дар асри XIII, бахусус дар нимаи аввали ин аср, мавқеи баргузидаашро дар байни дигар жанрҳои адабӣ маҳфуз дошта буд. Ҳамин аст, ки суҳанварони барҷастаи ин давра маҳорати эҷодии худро ғолибан тавассути жанри қасида сайқал меоданд, шуҳраташон то ба марказҳои адабии давр мерасид, ҳаводорону харидорон доштанд, ба дарборҳо даъват мешуданд. Шуаро роҳбӣ ба дарбори ҳокимон дар қасидасарой ва ба ҳокимони давр пешкаш кардани қасидаҳои мадҳиро василаи асосӣ медонистанд. Дар асри XII ва нимаи аввали асри XIII намояндагони маъруфи адабиёт, монанди Анварии Абевардӣ, Ҳокимии Шервонӣ, Заҳири Форбӣ, Асириддини Аҳсикатӣ пеш аз ҳама бо қасидасарой маъруфият пайдо карда буданд, ки дар ин қатор метавон адиби забардасти мовароуннаҳр Сайфи Исфрангиро ном бурд.

Сайфи Исфрангӣ аз зумраи адибонест, ки фаъолияти эҷодияш ба замони инқирози давлати абарқудрати Салҷуқиён ва ба сари ҳокимият омадани муғулҳо дар Хуросону Мовароуннаҳр рост меояд. Ин замоне буд, ки сели ҳаводис на ба низоми давлатдорӣ ва ба ҳаёти адабии Варорудтаъсири манфии худро расонида ва на танҳо мардум, ҳатто сарварону ҳокимони маҳаллиро дар таҳлукаи ҷон андохта буд. Табиист, ки қадри илму адабу фарҳанг ҳамоҳиста-оҳиста коҳиш меёфт. Ҳолати мазкур як тараф, то ҷое ба бенизомии марказҳои адабӣ сабаб гардида, аз ҷониби дигар ба мавзӯи қасида, ки ағлаб мадҳӣ буд, таъсир расонид ва озодии интихоби мавзӯро ба эҷодкорон муҳайё сохт. Адибон дигар побанд ва мадҳиясарои ҳокимони ин ё он минтақа набуданд, ки ҳаёти эҷодии Сайфи Исфрангӣ низ аз ин қазия берун нест.

Ҳаёт ва эҷодиёти Сайфи Исфрангӣ далел бар он аст, ки вай дар тӯли умри худ дар дарбори ҳокимони гуногуни Мовароуннаҳр, ҳатто Хуросон, хидмат карда, гоҳо барои ба дарбор роҳ ёфтани дар ситоиши ҳокимон қасидаҳо сурудааст. Мавзӯ ва матолиби қасидаҳои шоир ин матлабро тасдиқ менамояд. Дуруст аст, ки шоир дар дигар жанрҳои хурди лирикӣ, монанди ғазал, қитъа, рубоӣ ва ғ. қувва озмудааст. Аммо қасида дар эҷодиёти ӯ мавқеи хос дошта, беш аз 70 фоизи эҷодиёти мавсуфро фаро мегирад.

Роҷеъ ба қасидаҳои Сайфи Исфрангӣ ва мавқеи онҳо дар адабиёти охири асри XII ва аввали асри XIII агарчи дар ишораҳои тазкираҳо, муаллифони таърихи адабиёти тоҷику форс ва муҳаққиқони алоҳида Рашиддудини Ватвот дар «Ҳадоиқ-ус-сеҳр», Шамс Қайси Розӣ дар «Ал-муъҷам...», Давлатшоҳи Самарқандӣ дар «Тазкират-уш-шуаро», баъдтар Шиблии Нуъмонӣ, Э Браун, Зайнуллобиддини Муътаман, Ян Рипка, Ҷалолиддин Ҳумой, Аббос Иқбол,

Забехулло Сафо, Салим Найсорӣ, Е.Э. Бертелс, С. Айнӣ, Фитрат, А. Н. Болдирев, М.Н. Османов, Р.Ҳодизода, Л. Сулаймонова, А. Афсаҳов, Сируси Шамисо, У. Тоиров, С. Саъдиев, Зубайда Сиддиқӣ, У.С. Казакова ва дигарон ҷое мухтасар ва ҷое муфассалтар ишораҳо рафтааст, дар ин боб то ҳол ҷустори алоҳидаи фарогир анҷом дода нашудааст. Ҳатто дар диссертатсияи адабиётшиносии тоҷик Лола Сулаймонова «Ҳаёт ва эҷодиёти Сайфи Исфрангӣ»¹ маълумоти ниҳоят мухтасар, монанди теъдоди қасидаҳои шоир, муҳтавои умумии онҳо ва баъзе мамдуҳони суханвар мулоҳизаҳои аввалия баён шудаасту бас.

Дар тадқиқоти мавҷуда асосан ба шоири қасидасаро будани Сайфи Исфрангӣ ва аз жанрҳои хурди лирикӣ, вобаста ба тақозои давру замон, бештар ба қасида рӯй овардани ӯ ишораҳо вучуд доранд ва наметавон гуфт, ки дар онҳо мавзӯи мазкур ба таври ҳаматарафаю боиста ҳалли ҳудро ёфта бошад. Хулосаҳои мушаххас оид ба сохту муҳтавои қасидаҳои шоир, маҳорати эҷодии вай дар қасидасароӣ, хунари мазмунсозию маъниофарии адиб бо истифода аз санъатҳои бадеӣ дар ин жанр хусусиятҳои фарқкунандаи қасидаҳои ӯ аз қасидасароёни пешини ин адабиёт ва ғ. диди наву нигоҳи тозаро талаб менамояд. Дар ин маврид мебояд ба замони зиндагии Сайфи Исфрангӣ бештар таваҷҷуҳ бояд кард, зеро дар навбати аввал замон ва бурду бохтҳои он ба эҷодкор мавзӯи фароҳам меоварад ва коргоҳи эҷодии ӯро мавод медиҳад.

Дар алоқамандӣ ба он чӣ гуфта омад, барои тавон гуфт, ки таъйиди мавқеи қасида дар эҷодиёти Сайфи Исфрангӣ вижагиҳои ғоявию бадеии қасидаҳои шоир пажӯҳишва таҳқиқоти махсусро тақозо менамояд.

Дарачаи омӯхта шудани мавзӯи. Бо вучуди он ки дар бораи ҳаёту эҷодиёти Сайфи Исфрангӣ донишмандони гузашта ва муҳаққиқони кунунии адабиёти тоҷикии форсӣ таваҷҷуҳи хос зоҳир намудаанд ва ин шоири номовар зодаю парвардаи сарзамини тоҷикон аст, роҷеъ ба ӯ хонандаи тоҷик маълумоти кофӣ дар ихтиёр надорад. Дар маъхазҳои адабӣ ва адабиёти илмӣ то ҳол баъзе маълумотҳоро роҷеъ ба рӯзгор ва маҳсули эҷодии ӯ метавон дарёфт. Зиёда аз ин, дар адабиётшиносии тоҷик дарачаи омӯхта шудани маҳорати шоирии Сайфи Исфрангӣ, аз ҷумла қасидаҳои ӯ, ба нудрат ба ҷашм мерасад.

Оид ба ҳаёт ва эҷодиёти Сайфи Исфрангӣ дар сарчашма ва маъхазҳои адабӣ, аз ҷумла дар «Тазкират-уш-шуаро»-и Давлатшоҳи Самарқандӣ, «Ҳафт иқлим»-и Амин Аҳмади Розӣ, «Оташкада»-и Лутфалибеки Озар, «Ништари ишқ»-и Хусайнқулихони Азимободӣ, «Маҷмаъ-ул-фусаҳо»-и Ризоқулихони Ҳидоят, «Мирот-ул-хаёл»-и Шер-хони Лудӣ, «Тазкират-уш-шуаро»-и

¹Сулаймонова Л. Ҳаёт ва эҷодиёти Сайфи Исфрангӣ / Лола Сулаймонова. – Душанбе: Дониш, 1973. - 166с.

Муҳаммад Соҳиби Фаррухободӣ, «Тазкираи мутақаддимин ва салотини муосирин ва бузургони мутаваллидин»-и Садри Зиё, «Қомус-ул-аълум»-и Шамсиддини Сомӣ ва ғайра маълумотҳои ниҳоят кутӯҳ ва пароканда мавҷуданд, ки баъзан аз иштибоҳҳо ораи нестанд. Дар ҳамаи ин сарчашмаҳо маъхазҳо дар баробари ишораҳои шарҳи ҳоли, дар бораи шоири қасидасаро будани ӯ ва баъзе мамдӯҳонаш, аз ҷумла шоҳ Муҳаммад Хоразмшоҳ ва вазири ӯ Низомулмулк Муҳаммад ибни Солехишораҳои мухтасар метавон дарёфт. Дар феҳристи шарқшиносон ва нусхашиносон академик Б. Дорн, Шпренгер, Чарлз Риё, Перч, Ҳерман Эте, Муктадир, Ибни Юсуфи Шерозӣ, ба ин ё он муносибате аз шоири қасидасаро будани Сайфи Исфараңгӣ ва баъзе мамдӯҳони ӯ ёд шудааст. Масалан, Чарлз Риё дар заминаи қасоиди шоир аз ду мамдӯҳи ӯ; вазири Муҳаммад Хоразмшоҳ Низомулмулк Муҳаммад ибни Солех ва волии Чигатой дар Мовароуннаҳр Қутбиддин Амир Ҳабаш хабар додааст.

Баъдтар баробари таҳаввули шарқшиносӣ ва адабиётшиносӣ, вобаста ба таърихи адабиёти тоҷикии форсӣ ва омӯзиши он, роҷеъ ба рӯзгору осор, минҷумла ҳунари қасидасароии Сайфи Исфараңгӣ Э. Браун, Ҳ. Эте, С. Айнӣ, С. Нафисӣ, Аббос Иқбол, Забехуллоҳи Сафо, А. Фитрат, Х. Мирзозода, Ш. Ҳусейнзода, Л. Сулаймонова, З. Сиддиқӣ, М.Л. Рейснер, У. С. Казакова, А. М. Хуросонӣ ва дигарон ҷое камтару ҷое бештар ибрози назар намудаанд. Аз номбаршудагон Л. Сулаймонова ва М. Л. Рейснер бештар аз дигарон доир ба қасидаҳои шоир ва яке аз қасидасароёни маъруфи нимаи аввали асри XIII будани ӯ тавачҷуҳ кардаанд. Адабиётшинос Х. Мирзозода ба мақолаи А. Фитрат баҳои дуруст дода, заҳмати ӯро дар адабиётшиносии тоҷик дар омӯзиши Сайфи Исфараңгӣ сифат намояд ҳам, худ ба сахв роҳ дода менависад, ки «...Фитрат фикри тазкиранависонро, ки Сайфи Исфараңгӣ ва Асириддини Ахсикатиро як шахс мепиндоштанд, бо далелҳои қавӣ рад кардааст».¹ Вақте ба мақолаи А. Фитрат муроҷиат шуд, маълум гардид, ки дар мақолаи А. Фитрат ин фикр вучуд надорад ва дар ягон маъхаз ин ду шахсияти эҷодкор як шоир доништа нашудаанд.

Ниҳоят, аз корҳои зиёди хурду бузурги анҷомёфта доир ба рӯзгору осори Сайфи Исфараңгӣ бармеояд, ки ҳеҷ як аз ин тадқиқотчиён қасоиди шоирро, ки дар эҷодиёташ ҷойгоҳи аввалиндарача доранду маҳорати шоирии вай тавассути қасидаҳои баҳогузори мегардад, мавриди пажӯҳиши алоҳида қарор намодаанд. Қазияи мазкур зарурати дар як монографияи илмӣ ба миён

¹ Мирзозаде Х. М. Основные вопросы идейно-эстетического развития таджикской советской поэзии двадцатых годов: автореф. диссертации доктора филологических наук / Х. М. Мирзозаде. – Сталинабад, 1957. – С.39.

гузоштани масъалаи мазкурро тақозо менамояд, ки ин заҳмат бар дӯши инчониб афтод.

Мақсад ва вазифаҳои таҳқиқ. Моҳияту мақсади омӯзишу пажӯҳиши моро масъалаҳои равшан намудани замони зиндагии Сайфи Исфрангӣ ва рӯзгору осори ӯ ва дар ин заминаи боэътимод нишон додани мавқеи қасида дар эҷодиёти шоир, сохту муҳтаво ва поэтикаи қасоиди вай, ҳунари шоирии мавсуф дар мазмунсозию маъниофарӣ дар жанри қасида ба вучуд овардааст. Бо назардошти фарогирии масъалаҳои ёдшуда тадқику таҳқиқи махсусиятҳои адабию бадеӣ ва эстетикӣ қасидаҳои шоир аз муҳимтарин аҳдофи рисола аст. Бо назардошти маводи таҳқиқ ҳадафи диссертатсияро бо қарори зайл ҳаллу фасл шудааст:

- муайян ва барқарор намудани давраҳои ҳаёту эҷодиёти Сайфи Исфрангӣ пайваста бо чашмандозӣ ба ҳаёти сиёсӣ ва фарҳангии замони шоир;

- баррасии ҳунари шоирии Сайфи Исфрангӣ дар заминаи таҳқиқи осори хурди лирикий ӯ, монанди ғазал, қитъа, тарҷеъбанд ва рубой;

- муайян намудани мавқеи қасида дар эҷодиёти шоир;

-вижагиҳои сохт ва муҳтавои қасидаҳои Сайфи Исфрангӣ, маҳорати ӯ дар пайванду таносуби сохт, оҳангноки, истифодаи бамавриди вазн, қофия ва радиф дар қасида;

- нишон додани мавзӯҳои мадҳу ситоиш, шикоят аз замон, ҳасби ҳоли эҷодкор ва воқеияти таърихӣ дар қасидаҳои Сайфи Исфрангӣ;

-таъсирпазирии шоир аз қасидасароёни пешин ва тозагиҳои ҳунарии ӯ дар эҷоди қасида;

- арзиш ва аҳамияти мазмунсозӣ ва маъниофарӣ дарқасоиди Сайфи Исфрангӣ.

Сарчашмаҳои таҳқиқ. Сарчашмаи асосии таҳқиқи диссертатсия матни илмиву интиқодии Зубайда Сиддиқӣ «Девон»-и Сайфи Исфрангӣ¹ аст, ки дар Покистон ба таъб расидааст. Дар баробари истифодаи ҳамачонибаи матни мазкур муаллифи диссертатсия барои муқобалаву муқоиса матнҳои мавриди истифода аз нусхаи қаламии рақами 59-и Ганчинаи дастхатҳои ба номи академик А.Мирзоеви Институти шарқшиносии АИ Ҷумҳурии Тоҷикистон² ва «Мунтахаби ашъор»-и Сайфи Исфрангӣ³, ки тартибдиҳанда ва муаллифи сарсухан Лола Сулаймонова аст, истифода намуд. Ҷамчунон ҳангоми

¹ Исфрангӣ, Сайф. Девон / Сайфи Исфрангӣ. Тасҳеҳ ва таҳқиқи дуктур Зубайда Сиддиқӣ. –Мултон, Покистон. Бидуни соли нашр. -752 с.

² Исфрангӣ, Сайф. Нусхаи дастхати рақами 59-и Ганчинаи дастхатҳои шарқии ба номи ак. А. Мирзоеви АИ Ҷумҳурии Тоҷикистон.

³ Исфрангӣ, Сайф. Мунтахаби ашъор / Сайфи Исфрангӣ. Тартибдиҳанда ва муаллифи сарсухан Лола Сулаймонова. –Душанбе: Дониш, 1978. -128 с.

таълифи диссертатсия дар даст чилди сеvуми «Гулшани адаб»¹, ки дар таҳияи Камол Айнӣ, Аълохон Афсаҳзод ва Ҷобулқои Додалишоҳ соли 1975 дар нашриёти «Ирфон» ба таъб расидааст ва таъкираи «Шоирони Мовароуннаҳр»² дар таҳияву тадвини адабиётшинос Алии Муҳаммадии Хуросонӣ қарор доштанд.

Мавзӯ ва матлаби таҳқиқ иборат аз равшан намудани рӯзгору осори Сайфи Исфарангӣ ва дар ин заминатаҳлили қасоиди шоир ва мухтассоти сохтори он, нишон додани маҳорати ӯ дар мазмунсозӣ ва маъниофарӣ дар ин жанри бадеӣ маҳсуб мешавад.

Заминаҳои методологии таҳқиқ. Асосҳои назариявӣ амалии кори мазкурро усули муқоисавӣ-таърихӣ дар адабиётшиносӣ фароҳам овардаанд. Ҳамзамон дар ҷараёни таълифи диссертатсия аз таъкираҳо, маъхазҳои зиёди фарҳангӣ, аз усулҳои таҳқиқоти адабиётшиносону шарқшиносони ватанию хориҷӣ, монанди Бадеуззамони Фурӯзонфар, Ҳерман Эте, Эдвард Браун, Е.Э. Бертельс, Забехуллоҳи Сафо, Ян Рипка, Абдулғанӣ Мирзоев, Холик Мирзозода, Расул Ҳодизода, Аълохон Афсаҳзод, Худой Шарифов, Абӯбакр Зухуриддинов, Абдунабӣ Сатторзода, Мирзо Муллоаҳмадов, Абдуманнон Насриддинов, Алии Муҳаммадии Хуросонӣ ва дигарон истифода шудааст.

Навигариҳои илмӣ диссертатсия. Дар илми адабиётшиносии муосир бори аввал вижагиҳои поэтикии қасоиди яке аз шоирони маъруфи асрҳои миёна ба тариқи монографӣ мавриди баррасиҳои ҳамачониба қарор гирифтааст. Сайфи Исфарангӣ дар як замони пурталотуми табодули сиёсатҳо ва фармонравоёни замон дар поёни асри XII ва ибтидои асри XIII рӯзгор ба сар бурда, ки он ба эҷодиёти шоир, хосатан, ба қасоиди ӯ таъсири амиқ гузоштааст. Дар диссертатсия дар заминаи таҳлили муфассали замони зиндагӣ ва рӯзгору осори маҳфузи Сайфи Исфарангӣ мавзӯву мундариҷаи қасоиди шоир, маҳорат ва ҳунари ӯ дар қасидасароӣ ва поэтикаи қасидаҳо бар пояи мухтассоти мазмунсозию маъниофаринӣ, ки аз доираи назари муҳаққиқон дур афтада буд, ба риштаи таҳқиқ кашида шудааст. Лозим ба таъкид аст, ки омилҳои иҷтимоӣ ва биографӣ ба ҳайси унсурҳои маънавӣ ва мазмунсоз дар бофти калом ва тору пуди бадеии қасидаҳои Сайфи Исфарангӣ нақши муассир гузоштаанд.

Фузун бар ин Сайфи Исфарангӣ дар замоне чун шоири қасидасаро маъруфият пайдо карда буд, ки дар ин жанри адабиёти форсу тоҷик авҷи таракқиёти худро дар намунаи қасоиди Масъуди Саъди Салмон, Анварии

¹ Гулшани адаб. Намунаи назми форсу тоҷик. Асрҳои XI-XIV. Тартибдихандагон К. Айнӣ, А. Афсаҳзод, Ҷ. Додалишоҳ. – Душанбе: Ирфон, 1975. – С. 93-103.

² Шоирони Мовароуннаҳр (Аз Рӯдакӣ то Айнӣ). Таҳияву тадвини матн бо муқаддима ва луғату тавзеҳоти А. М. Хуросонӣ. – Душанбе: Адиб, 2006. – 608 с.

Абевардӣ, Заҳири Форёбӣ, Хоқони Шарвонӣ ва дигарон пушти сар карда буд.

Аз ин дидгоҳ бори аввал аст, ки сохту муҳтаво, хусусиятҳои умда ва фарқкунандаи қасоиди Сайфи Исфрангӣ ҳаллоқияти ҳунарии ӯ дар манзари таҳаввули таърихӣ жанри қасида ба доираи таҳқиқ кашида шудааст. Дар чараёни баррасиҳо навангезиҳои Сайфи Исфрангӣ дар шакл ва мазмуну муҳтавои қасида ба ҳайси қолибтарин дастоварди шоир дар такомули жанри қасида, ба хусус, ҷойгоҳи вазн, қофия ва радиф дар маъниофариву мазмунсозӣ ва ғановати сабку забон ба тафсил табақабандӣ ва тавсифу таҳлил шудаанд, ки аз ҷумлаи навагонҳои диссертатсия маҳсуб мешаванд.

Арзиши назарӣ ва амалии диссертатсия. Диссертатсия барои ба баъзе ҷанбаҳо равшанӣ андохтан яке аз масъалаҳои кам тадқиқшудаи адабиёти классикии тоҷикии форсӣ, яъне таҳаввули жанри қасида, дар мисоли қасидаҳои Сайфи Исфрангӣ роҳро ҳамвор хоҳад кард. Ҳамчунон, ҳангоми навиштани китобҳои дарсии таърихи адабиёти тоҷикии форсӣ барои мактабиён ва донишҷӯён, бахусус таърих ва хусусиятҳои жанри қасида дар ин адабиёт аз маводи диссертатсия метавон истифода кард. Гузашта аз ин, арзиши назарӣ ва амалии диссертатсияро дар он мебинем, ки диссертатсия дар тадқиқу таҳқиқи ҷомеи адабиёти нимаи аввали асри XIII, таъйиди рӯзгору осори сипарӣшудаи Сайфи Исфрангӣ, таълифи корҳои курсӣ ва дипломӣ дар макотиби олий, курсҳои маҳсуси омӯзишӣ дар шинохти ҳамаҷонибаи ҳаёту эҷодиёти шоир, бахусус қасоиди ӯ, ки дар эҷодиёташ мақоми аввалиндараҷа доранд, метавонад хидмат кунад.

Мазмуни асосии диссертатсия, ки ба дифоъ пешниҳод мегардад:

- таърихчаи ҳаёти сиёсӣ фарҳангии замон дар иртибот бо барқарор намудани рӯзгор ва мероси адабии то ба мо расидаи Сайфи Исфрангӣ, тавсифи нусахи қалами девони ӯ, ки то ба замони мо маҳфуз мондаанд;

- теъдод ва мавқеи қасида дар эҷодиёти Сайфи Исфрангӣ ва маҳорати шоирӣ ӯ дар эҷоди ин жанри бадеӣ зимни қиёсу муқобала бо қасидасароёни замон;

- муайян намудани ному насаб ва мансаби мамдӯҳони шоир;

- муҳтавои қасидаҳои Сайфи Исфрангӣ ва мавзӯҳои мадҳу ситоиш, шарҳи ҳоли эҷодкор, фахрияҳо, шикоят аз замон ва аҳли он, тасвири манзараҳои табиат ва ғ., ки маҳорати мазмунсозӣ маъниофарии шоирро муайян менамоянд;

- таъсирпазирии эҷодкор аз қасидасароёни пешини адабиёти тоҷикии форсӣ ва маҳорати шоир дар истифодаи вазну қофияву радиф дар сурудани қасида, чеҳранигорӣ ӯ дар ин жанри бадеӣ;

- хусни баён, забонва истифодаи санъатҳои бадеӣ дар қасидаҳои шоир пайваста ба мавзӯю муҳтавои ин ё он қасида, ки диди шоиронаи эҷодкорро равшан нишон медиҳанд.

Апробатсияи диссертатсия. Диссертатсия дар маҷлиси васеи кафедраи адабиёти тоҷики Донишгоҳи давлатии Бохтар ба номи Носири Хусрави ш. Бохтар (аз 25.06 соли 2019, суратчаласаи №11)ва дар ҷаласаи кафедраи назария ва таърихи адабиёти факултаи филологияи тоҷики Донишгоҳи давлатии омӯзгории Тоҷикистон ба номи Садриддин Айни (аз 11.02 соли 2020, суратчаласаи №) муҳокима ва ба ҳимоя пешниҳод карда шудааст.

Қисматҳои асосии диссертатсия ва хулосаҳои унвонҷӯ дар мақолаҳои интишордодаи ӯ, ки теъдодашон дар охири ҷушурдаи диссертатсия нишон дода шудааст ва суҳанронӣ гузоришҳои ӯ дар конференсияҳои донишгоҳӣ ва ҷумҳуриявӣ таҷассум ёфтаанд. Аз ҷумла, се мақолаи унвонҷӯ дар нашрияҳои ба рӯйхати ВАК-и Федератсияи Руссия шомилбуда нашр гардидаанд.

Соҳт ва ҳаҷми диссертатсия.

Диссертатсия аз муқаддима, се боб (ҳафт зербоб), хулоса ва рӯйхати адабиёти истифодашуда иборат буда, ҳаҷми умумии қор 174 саҳифаи компютери ро дар бар мегирад.

МУҲТАВОИ АСОСИИ ТАҲҚИҚОТ

Дар мукаддима зарурати таҳқиқ ва моҳияти мавзӯи асоснок ва ҳадафу вазифаҳои таҳқиқот муайян карда шудааст. Ҳамчунин методи таҳқиқ тавсиф шуда, арзиши назарӣ ва амалии он мушаххас ва дараҷаи таҳқиқи масъала муайян гардидааст.

Боби аввали диссертатсия «**Замони зиндагӣ ва ҳаёту эҷодиёти Сайфи Исфарангӣ**» аз ду фасл ва фасли дувум аз як зерфасл иборат мебошад.

Дар **фасли аввали боби аввал**, ки «**Авзои сиёсӣ ва адабии замони зиндагии Сайфи Исфарангӣ**» ном дорад, бо он ки роҷеъ ба ин давра аҳли таҳқиқ ва муаррихин андешаҳои ҷолиби ҷамъбастананда доранд, мухтасару мушаххас дар бораи замони зиндагии Сайфи Исфарангӣ, ки ба охири асри XI ва нимаи аввали асри XII рост меояд ва аз давраҳои пуртахлука, бесарусомонӣ, аз даст ба даст гузаштанҳои ҳукмронӣ дар Мовароуннаҳру Хуросон аст, сухан меравад. Ин давра давраи қудратафзоӣ ва устуворшавии давлати Ғуриён ба шумор рафта, дар ин муддат ба худуди ин давлат Хуросон, Синду Панҷоб, Кашмиру Вахшонзамин, Вахону Шугнон, Хотлону Чағониён ва қисме аз Сурхандарёву Қашқадарёи имрӯза шомил мешуданд. Дар охири асри XII, дар замони ҳукмронии Султон Текеш Аловиддин (1163 м.-1203 м.) давлати Ғуриён ба ҳуҷумҳои пай дар пайи Хоразмшоҳиён дучор гардида, баъди марги Шаҳобуддини Ғурӣ (1206 м.) пурра аз пой меафтад ва қулли он манотикро Муҳаммад Хоразмишоҳ, ки яке аз мамдуҳони адибони қасидасарои он давра, минҷумла Сайфи Исфарангӣ буд, ба мулки хеш ҳамроҳ менамояд. Таназули давлати Ғуриёнро, ки дувумин давлати мустақили тоҷикон баъди давлати Сомониён доништа мешавад, дар он мебинем, ки «он ҳарчанд мустақил буд, аммо иқтисодиёти худро дар нисбати дигар ноҳияҳои Осиёи Миёна ба дараҷаи тараққиёти замон баланд бардошта натавонист». ¹ В.В. Бартольд, Б. Ғафуров, Н. Неъматов, А. Мухторов, А. Раҳматуллоев, Н. Амиршоҳӣ ва ҷанде дигар аз муҳаққиқони давраи маъзури таърихи халқи тоҷик бар онанд, ки пурзӯршавии Хоразм баъди ғалабаи Қарохитоиҳо бар Салҷуқиён дар соли 1141м. хеле ҷашмрас буд. Султон Муҳаммад бо пуштбонии Қарохитоиҳо Хуросонро ба даст дароварда, бо баҳонаи фуру нишондани шӯриши садрҳои Бухоро рӯ ба Мовароуннаҳр оварда, аз пай тасарруфи он шуд. Сабаб он буд, ки маъқеи диндорон мустақкам шуда, онҳо ҳатто ба қорҳои давлатӣ ва фармонравой даст мезаданд. Забехуллоҳи Сафо аз тарафи Муҳаммад Хоразмишоҳ, ки баъди ғалабаҳои пай дар пайаш ўро «Искандари Сонӣ» ва «Султон Санҷар» менавиштанд, қушта шудани садри Бухоро Бурҳониддин ва

¹ Мухторов А., Раҳматуллоев А. Таърихи халқи тоҷик. Иборат аз ду ҷилд. Ҷилди аввал / Абдусаттор Мухторов, Асламшоҳ Раҳматуллоев. –М.: ООО Интрансдорнаука, 2002. – С.218.

писарони ўро ёдрас шуда менависад, ки бозмондагони Оли Бурҳон то нимаи асри XIII дар Бухоро ба раёсати ханафиён будаанду Сайфи Исфрангӣ дар қасидае набераи Садр Бурҳониддинро мадҳ гуфтааст¹.

Яке аз сабабҳои муваффақият пайдо кардани Муҳаммад Хоразмшоҳ дар Мовароуннаҳр мавриди ҳучуми қабилаи найманҳои муғул қарор гирифтани давлати қарохитой буд. Дигар ин ки бо омадани Муҳаммад Хоразмшоҳ ба Мовароуннаҳр ва фатҳи он мардум умед ба ояндаи нек бастанд, зеро соли 1207 ӯ Бухороро ишғол намуда ба аскарони худ амр дода буд, ки ба аҳоли ҳеч гуна ҷавру зулмро раво набинанд. Вай ҳатто сардори шӯришчиёни Бухоро Малик Санҷарро, ки бар зидди бадрҳо ва гӯрҳои қарохитой сар бардошта буд, бо худ ба Урганҷ бурда, ба базмиҳои дарборӣ ҳам даъват мекард. Вале ин як сохтакорие беш набуд, чунки бо фармони шоҳ баъдтар Малик Санҷарро ба дарёи Ому ғарқ намуда куштанд.

Нихоят, дар аввали асри XIII сарзамини бузурги Хуросону Мовароуннаҳр дар зери ҳукмронии хонадони Хоразмшоҳиён қарор гирифт. Вале ин дер давом накард. Чингизхон соли 1219м. бо фарзандони худ ба Мовароуннаҳр ҳамла намуда, соҳилҳои дарёи Сир, шаҳрҳои Бухорову Самарқанд ва баъдтар як қисми Хуросонро зери тасарруфи худ даровард. Тавре аз таърих медонем, қатлу ғорати муғулҳоро ҳадду канор набуд.

Дар асари ин тохту торочҳо, аз як тараф, ҳаёти иҷтимоӣ, иқтисодӣ ва сиёсӣ футур рафта, осори фарҳангӣ, адабӣ, китобхонаҳои пурқимат аз байн рафта, аз ҷониби дигар, адибону олимони муаррихону санъаткорони зиёде мақтул гардида, осорашон сӯзонида, аз байн бурда шуд. Баъзе аз суханварон монанди Анвари Абевардӣ, Мучир, Асириддини Ахсикатӣ, Ашҳари Нишопурӣ ва баъдтар Сайфи Исфрангӣ ё аз дарбор ронда шуданд, ё гӯшанишиниро аз хидмати дарбор авло донистанд ва ё барои дарёфти ризку рӯзӣ ба ин ё он ҳоким ё садре қасидае ирсол мебошанду аз сарварон илтифоте ҷашмдошт буданд. Бояд таъкид кард, ки нимаи аввали XIII дар адабу фарҳанги тоҷикии форсӣ бино ба сабаби нобасомониҳои ҳокимони Мовароуннаҳру Хуросон ақидаҳои озодандешӣ ривож ёфтанд. Озодии нисбатан бештари эҷодкорон мавзӯи адабиётро ғанитар гардонид. Бахусус, жанри қасида аз ҷаҳорҷӯбаи маҳдуди мадҳавии худ, ба истиснои қасоиди баъзе қасидасароён аз нигоҳи мухтаво, берун қашида шуд ва дар ин давра дар баробари қасидаҳои мадҳӣ қасидаҳои фалсафӣ, ахлоқӣ, ирфонӣ ва ғайра рӯи қаро омаданд. Маснавӣ, ғазал, қитъа, рубоӣ низ аз нигоҳи мазмуну мухтаво таҳаввули маънавиро аз сар гузарониданд, ки дар фаслҳои дигари рисола дар

¹ Сафо Забехуллох. Таърихи адабиёт дар Эрон. Ҷилди дувум / Забехуллоҳи Сафо. –Техрон: Фирдавс, 1366. – С. 795-796.

мисоли осори манзуми Сайфи Исфрангӣ, бахусус қасоиди ӯ, ба риштаи таҳқиқ кашида шудааст.

Хулласи калом, зиндагии Сайфи Исфрангӣ, ки асосан дар Мовароуннаҳр сипарӣ гардидааст, агар дар як давраи муайяни таърихии ҳукмронии Хоразмшоҳиён, то инқирозу парокандагии ин сулола, ҳаёти иҷтимоию иқтисодию сиёсӣ ва адабӣ-фарҳангӣ то ҷое осуда бошад, дар даврони тохту този беамони муғулҳо маҷрои худро дигар кард, дар байни фарҳангиён низ парокандагии сунъӣ ба вучуд омад. Вале бо ин ҳама дар шахрҳои бузурги Мовароуннаҳр ҷароғи илму маърифат пурра хомӯш нагардида, ба ҳар василае рушд мекард ва ё дур аз зулму истисмори муғулҳо фаъолият дошт, ки дар мисоли эҷодиёти Сайфи Исфрангӣ метавон мушоҳида кард.

Фасли дувуми боби аввал «Зиндагиномаи Сайфи Исфрангӣ»ном дорад.

Дар маълумоти Давлатшоҳи Самарқандӣ, Амин Аҳмади Розӣ, Ҳусайнкулихони Азимободӣ, Абдулқосими Козарунӣ, Шерхони Лудӣ, Садри Зиё, Шамсуддини Сомӣ, Муҳаммад Абдулғанихони Фаррухободӣ ва дигар таърихнигорону муаррихони то асри XX доир ба рӯзгори Сайфи Исфрангӣ ишораҳои ҷузъии мухталиф мавҷуданд. Аз ҷумла, Фаррухободӣ доир ба ном, таҳаллус, зодгоҳ ва замони шоир маълумоти дуруст «шогирди Начмиддини Кубро мебошад»¹ гуфтани ӯ баҳсталаб аст. Сомӣ бошад Сайф Аъҷари Исфрангиро ба ду шахс – Сайфи Исфрангӣ ва Сайфи Аъҷар тақсим намуда, ба иштибоҳ роҳ додааст. Дар барқарор намудани зиндагиномаи Сайфи Исфрангӣ дар баробари осори ба мерос мондаи шоир, адабиётшиносон Л. Сулаймонова ва З. Сиддиқӣ хидмати бештаре намудаанд.

Номи шоир дар ҳамаи сарчашмаҳо ва ишораҳои аҳли таҳқиқ Сайфиддин омада, бо таҳаллуси Сайф машҳур аст. Дар баъзе сарчашмаҳо бо лақаби Аъҷар (ланг) низ ёд шудааст. Зодгоҳаш Исфранг ва ин Исфранг ноҳияи Исфараи имрӯзаи Тоҷикистон мебошад. Вай тибқи иттилои худӣ шоир соли 581 ҳиҷрӣ, баробар ба солҳои 1175-1176, ба дунё омадааст. Ӯ мегӯяд:

Маро модар пас аз таърихи ҳиҷрат,

Ба соли понсаду ҳаштоду як зод.²

Сайфи Исфрангӣ асосан дар марказҳои фарҳангии овозадори замони Самарқанду Бухоро таҳсили илм кардааст. Вай бародаре бо номи Шаҳобиддин ва се хоҳар доштааст. Падару модари шоир дар ҷавониаш фавтидаанд. Шаҳобиддин бо таҳаллуси Самарқандӣ шеър мегуфта, ӯ низ

¹ Фаррухободӣ Муҳаммад Абдулғанихон Соҳиб. Таъриқи мушоҳида / Муҳаммад Абдулғанихон Соҳиб Фаррухободӣ. Ба Эҳтимоми Муҳаммад Муқаддирхон Шарвонӣ. –Алиарх, 1614. –С. 442.

² Исфрангӣ, Сайф. Мунтахаби ашъор / Сайфи Исфрангӣ. Тартибдиҳанда ва муаллифи сарсухан Лола Сулаймонова. –Душанбе: Дониш, 1978. – С.103.

барвакт аз дунё даргузаштааст, ки ин маълумот дар марсияи бар марги бародар сурудаи шоирравшан баён ёфтааст. Мавсуф аз чавонӣ ба шеърғӯйӣ машғул шуда, ханӯз дар 22-солагӣ ба дарбори Муҳаммад Хоразмшоҳ роҳ меёбад ва табиист, ки бояд васфу мадҳи шоҳу дарбориёро мекард. Ба тақозои замоншоири тавоноро аз роҳ ёфтан ба дарбор мешинохтанд. Қасидасароёни маъруфи адабиёти тоҷикии форсӣ, монанди Анварӣ, Хоқонӣ, Асириддини Ахсикатӣ ва дигарон, пештар аз Сайфи Исфрангӣ ба майдони адабиёт ворид гардида буданд. Шоир дар дарбор зиёд хидмат накарда, бо сабаби номаълум дарборро тарк мегӯяд ва ба саёҳати Хуросон мебарояд. Аз Хуросон зуд ба Самарқанд баргаштани суханвар маъноӣ онро дошт, ки ўро дар он ҷо низ чандон қадр накардаанд. Нодорию тангдастӣ Сайфро бо қасидаҳои мадеҳавияш аз дару даргоҳи садре ба дару даргоҳи мансабдоре ва аз он ҷо боз ба хидмати садру масабдорони дигари Самарқанду Бухоро, Насафу Хучанд ва ғайра барад ҳам, муродаш камтар ва ё умуман ҳосил намешуд, ба истиснои баъзе дастгириҳо, ки тафсиллаш дар рисола омадааст.

Замона адабпарвар набуд. Шикасти Хоразмшоҳиён ва қатлу ғорати муғулҳо бозори сухани нобро коста буд. Рақобат, фитна, бахилӣ ва ғаммозии баъзе шоирони ношуд боис шуда буд, ки Сайфи Исфрангӣ аз ҳамду санои шоҳону амирон ва садру рӯҳониён даст кашад вадар охири умр гӯшанишинӣ ихтиёр намояд ва бо ҳасрат гӯяд:

Умрам ба бод рафт дар ин хокдони ғам,
Як орзуи ҳардучаҳонӣ наёфтам.¹

Аз рубоии зер маълум мегардад, ки шоир соҳиби зану фарзанд буда, дар он ёд аз писари нобаҳангом фавтидааш мекунад:

Эй бурда нишот аз дили ғамноки падар,
Ғам дода ба ин дили ба сад чоки падар
Чун ту рафтӣ, кӣ афканад аз паси ин
Ҷуз сабзаву хор соя бар хоки падар.²

Дар бораи соли вафоти шоир ҳам дар маъхазҳо ишораҳои мухталиф мавҷуданд, дар диссертатсия тафсили он бо хулосабарориҳои муаллифи ғушурда омадааст. Ҷамин тавр, Сайфи Исфрангӣ дар пиронсолагӣ биноии худро аз даст дода, соли 666 хичрӣ, баробар ба солҳои 1260-1261 мелодӣ, дар Бухоро вафот кардааст.

¹ Исфрангӣ Сайф. Девон / Сайфи Исфрангӣ. Тасхеҳ ва таҳқиқи дуктур Зубайда Сиддиқӣ. –Мултон, Покистон. Бидуни соли нашр. – С. 639 .

²Ҷамо ҷо. –С. 735.

Зерфасли фасли дувуми боби аввали диссертатсия, ки «Эҷодиёти Сайфи Исфарангӣ» ном дорад, доир ба мероси адабии шоир баҳс мекунад. Сайфи Исфарангӣ дар таърихи адабиёт ҳамчун шоир шинохта шуда, гоҳе ба навиштани асарҳои мансур низ машғул будааст:

Кардам аз назму насри худ якчанд
Мадади умри ҷовидонии хеш.¹

Мутаассифона, ба қавли З. Сиддиқӣ «Танҳо асаре, ки аз Сайф дар даст ҳаст, «Девон»-и шеърӣ ӯст ва зикри ҳеч асари насрии ӯ дида нашуд».² Мо ҳам имрӯз аз насри ӯ иттилое пайдо накардем. Он чи суҳанварро шуҳрат бахшидаву номи ӯро то ба замони мо зинда нигоҳ доштааст, девони ашъори ӯст, ки хушбахтона нусахи қаламии гуногунҳаҷми зиёди он имрӯз дар ганҷинаҳои дунё, минҷумла Музеи Британия зери шумораи 287, Китобхонаи Ганҷбахши маркази тадқиқоти форси Эрону Покистон дар Исломобод зери рақами 890/768, нусахи донишгоҳи Панҷоби Лоҳур зери шумораи 3333, ду нусахи теҳронӣ, ду нусахи китобхонаи Будлиён зери рақамҳои 55 ва 515, фонди Санкт-Петербургии Институти шарқшиносии АИ Федератсияи Руссия, китобхонаи Институти шарқшиносии АИ Ҷумҳурии Ўзбекистон зери рақами 1434, АИ Ҷумҳурии Озарбойҷон таҳти рақами С 291/17042, Ганҷинаи дастхатҳои шарқии ба номи ак. А. Мирзоеви АИ Ҷумҳурии Тоҷикистон зери рақами 59 ва ғайра маҳфузанд. Тазкиранигорон абёти «Девон»-и шоирро аз 10000 байт (Хусайнкулихони Азимободӣ ва Ризокулихони Ҳидоят) то 12000 байт (Давлатшоҳи Самарқандӣ) баршумурдаанд, ки бештарафро қасида ташкил медиҳад. Нусахи қаламии фонди Санкт-Петербургии Институти шарқшиносии АИ Федератсияи Руссия 11060 байт ва нусахи китобхонаи Институти шарқшиносии АИ Ҷумҳурии Ўзбекистон 11435 байт дорад. Матни илмии таҳиякардаи З. Сиддиқӣ аз 11900 байт иборат аст, ки дар он 7431 байт қасида, 1824 байт қитъа, 1225 байт ғазал, 940 байт таркиббанду тарҷеъбанд ва 480 байт рубойӣ чой дорад.

Мавсуф пеш аз ҳама шоири қасидасарост. Вақте ба шумори қасидаҳо ва теъдоди умумии абёти онҳо муроҷиат мешавад, ба ин боварии том ҳосил мегардад. Суҳанвар дар жанри қасида, қитъа ва таркиббанду тарҷеъбанд асосан шоири мадеҳасаро буда, дар жанри ғазал ва рубойӣ ба пуррагӣ озод асту қаҳрамони лирикии ӯ ҳам ба зиндагӣ, бо тамоми паҳлуҳояш ва ғаму шодихояш ва ҳам ба одамон ошиқона ва бо муҳаббат менигарад. Аз ин ҷиҳат ин қисмати асосии эҷодиёти Сайфи Исфарангӣ дар рӯзгори мо низ

¹ Исфарангӣ Сайф. Мунтахаби ашъор / Сайфи Исфарангӣ. Тартибдиҳанда ва муаллифи сарсухан Лола Сулаймонова. –Душанбе: Дониш, 1978. – С.34.

² Исфарангӣ Сайф. Девон / Сайфи Исфарангӣ. Тасҳех ва таҳқиқи дуктур Зубайда Сиддиқӣ. –Мултон, Покистон. Бидуни соли нашр. – С. 34 .

аҳамиятнок доништа мешавад. Дар ин миён он қасидаҳои шоирро наметавон истисно намуд, ки чанбаҳои ахлоқию иҷтимоии вижа доранд.

Боби дувуми диссертатсия «**Соҳт ва муҳтавои қасидаҳои Сайфи Исфарангӣ**» ном дошта, аз ду фасл ва фасли дувум аз **чаҳор** зерфасл иборат мебошад. Дар фасли аввали ин боб «**Соҳти қасидаҳои Сайфи Исфарангӣ**» мухтасаран дар бораи соҳти қасида дар адабиёти тоҷику форс сухан меравад.

Соҳти қасида пеш аз ҳама бо истифодаи қофия дар он шинохта мешавад. Он дар байти аввал ҳамқофия буда, мисраъҳои дуҷуми байтҳои минбаъда бо байти аввал ҳатман ҳамқофия шуда меоянд, ки онро метавон ин тавр ишора намуд: Байти аввал **аа** ва байтҳои сонӣ **ба, ва, га, ға, да** ва ғайра.

Вобаста ба соҳт бояд гуфт, ки як қасидаи пурраи суннати адабиёти тоҷикии форсӣ аз якчанд бахш иборат мебошад: 1. **Матлаъ**; 2. **Ташбиб ё насиб**; 3. **Тахаллус ё гурез**; 4. **Қасд**; 5. **Дуо** ва 6. **Мақтаъ** ба маънои **қатъ** ва байти ниҳии қасида дар назар аст. Он чи ин ҷо оварда шуд, ба қасидаҳои мукамал дахл дорад. Ғайри ин дар адабиётмон қасидаҳои номукамал низ ҳастанд, ки онҳоро қасидаҳои муқтаъаб ё маҳдуд ҳам меноманд.

Сайфи Исфарангӣ дар эҷоди ҳам қасидаи мукамал ва ҳам қасидаи муқтаъаб маҳорати баланд доштааст. Вале ҳамчун шоири мадеҳагӯй вай монанди Унсурӣ, Абулфараҷи Рунӣ, Анварии Абевардӣ тавачҷӯхи бештаре ба қасоиди муқтаъаб дорад, ки он аз нисф зиёди қасоиди шоирро ташкил медиҳад. Яъне, беш аз 100 қасидаи Сайфи Исфарангӣ қасидаҳои аз нигоҳи соҳт номукамаланд, ки бо васфи мамдӯх оғоз ёфтаанд.

Тақрибан ҳамаи қасидаҳои Сайфи Исфарангӣ унвон дошта, ба мамдӯх ва вачҳи таълиф аз муҳтавои ҳуди қасидаҳо бармеоянд. Дар нусхаҳои қаламӣ теъдоди қасидаҳои шоир ва абёти онҳо ба тарзи гуногун ҷой дода шудаанд. Мо дар заминаи 198 қасидаи шоир, ки 3. Сиддиқӣ таҳия кардааст, чадвале тартиб додаем, ки теъдоди абёти ҳар қасида дар он нишон дода шудааст. Хурдтарин қасидаи суханвар 17 байт ва калонтаринаш 73 байт дорад. Бештари қасидаҳои шоир 29-байтӣ (16 адад), 32-байтӣ (14 адад), 35-байтӣ (12 адад), 37 байтӣ (15 адад), 38-байтӣ (12 адад) ва 39 байтӣ (14 адад) мебошанд.

Аз нигоҳи соҳт шеъри тоҷикӣ-форсиро бидуни вазну қофия тасаввур кардан мумкин нест. Сайфи Исфарангӣ дар эҷоди қасида аз баҳрҳои зиёди арӯзи тоҷикии форсӣ, монанди баҳри ҳазаҷ ва аркони он, баҳри музореъ, баҳри мунсарех, баҳри мучтасс ва ғайра вобаста ба муқтаъоёти муҳтавои онҳо устодона истифода кардааст. Он чӣ доир ба вазни қасидаҳои шоир дар диссертатсия бо мисолҳо таҳлил шуда, шаҳодати онанд, ки суханвар дар эҷоди қасида аз баҳрҳои гуногуни авзони арӯзмақсаднок истифода карда, дар

гузиниш ва истифодаи вазни қасида асосан анъанайи гузаштагони қасидасаро давом додааст.

Қасидаҳои Сайфи Исфрангӣ дар баробаривазнҳои гуногуни нарму гӯшнавоз, дорои қофияю радифҳои ба сохти онҳо мувофиқ мебошанд.

Назарияшиносони минбаъдаи адабиёт низ доир ба қофия мулоҳизаҳои ҷолиб доранд, ки рӯч ба он дар рисола батафсил сухан рафтааст. Яке аз хусусиятҳои муҳими қофия дар он аст, ки вай шакли шеърро муайян мекунад ва бо низоми хос ҷамоҳангии охири абёт мусиқивияти шеърро фароҳам меорад. Яъне, ҳусни қофия дар шеър ин ҳусни мутаносиби ҳичоҳои охири як байт бо байти дигар доништа мешавад. Қофия дар баробари таъмини мусиқивияти назм воситаи муҳими маъниофарӣ, тамомиятдиҳанда ва барангезандаи таъсири рӯҳии шеър мебошад. Ба ин маънӣ, қофия дар қасидаҳои Сайфи Исфрангӣ, дар баробари вазни шеърӣ аз рӯкҳои асосӣ ба шумор меравад. Шоир дар қофиясозии қасида баравишҳои қасидасароёни пешинаи адабиёт содиқ буда, тақрибан навигарие ба он ворид накардааст. Тавре назарияшиносони ин адабиёт тазаккур додаанд, дар қофия ченаки асосӣ ҳарф-овоз аст, на ҳичову калимаи охири байт. Ҳадди ақалли ҳарфҳои қофияшавандаи қасидаҳои Сайфи Исфрангӣ садонокҳои **о**, **у**, **ӯ**, **е**, **ӣ** мебошанд, ки баъзан аз як ҳарф – овоз; сафо**о**, хаво**о**, кучо**о**, раҳо**о**, садо**о**, вафо**о**, ҳаё**о**, лик**о**, бақ**о** ва ғ.: баъзан аз ду ҳарф; нигор**о**, интизор**о**, гирудор**о**, шармсор**о**, ғамгусор**о**, ғубор**о**, фигур**о**, ифтихор**о**, хумор**о**, наҳор**о**, ҳазор**о** ва ғ.иборатанд. Гоҳо бо се ҳарф – овоз; сах**арӣ**, табар**ӣ**, дар**ӣ**, сипар**ӣ**, баргузар**ӣ**, ишвахар**ӣ**, зафар**ӣ**, дигар**ӣ**, беҳабар**ӣ**, қамар**ӣ**, беҳунар**ӣ** ва ғ. ва ҳатто ба нудрат аз чаҳор ҳарф – овоз; офтобаш**и**, изтиробаш**и**, нобаш**и**, шаробаш**и**, шабобаш**и**, шитобаш**и**, рубобаш**и**, ниқобаш**и**, сахобаш**и**, кабобаш**и** ва монанди инҳо сохта шудаанд.

Баъзан баъди қофия дар шеър радиф истифода мегардад. Радиф низ дар шеър мавқеи хос дорад. Пайванди абёт, хушоҳангӣ, маъниофарию маъникушӣ, мусиқивияти шеър бо вучуди радиф дар он бештар эҳсос карда мешавад. Тавону қудрат ва боигарии қофияро радиф афзунтар мегардонад. Новобаста ба афзалияте, ки радиф дар шеър дорад ва мавзӯи онро мушаххастару зуд идрокшаванда месозад, Сайфи Исфрангӣ дар қасидаҳои худ аз он камтар кор гирифтааст. Яъне, аз 198 қасидае, ки дар «Девон»-и шоир ҷой дорад, 62 ададашон бо радиф омада, боқӣ 136 адади онҳо бе радиф эҷод гардидаанд. Зимнан бо радиф гуфтани қасида осонтару равонтар аст нисбат ба бе радиф гуфтани он. Дигар ин ки дар ин маврид қофиябандӣ ва бо радифу бе радиф гуфтанишеър ба маҳорати гӯянда вобастагии ҷиддӣ дорад. Масалан:

Нақши иқбол хаёлест, назар барбандам,

Ба қабули назари қудс камар барбандам.¹

Дар ин мисол **назар** бо **камар** кофия ва **барбандам** радиф шуда омадааст. Андешаву хулосаҳои мо доир ба радиф дар қасидаҳои Сайф дар диссертатсия бо мисолҳои зиёд мушаххас гардидааст.

Фасли дувуми боби дувуми диссертатсия «Мухтаво ва арзишҳои адабии қасидаҳои Сайфи Исфارانгӣ» аз чор зерфасл иборат мебошад. Зерфасли аввал «**Мамдӯҳони шоир**» ном дорад. Вақте ба қасидаҳои Сайфи Исфارانгӣ амиқтар тавачҷӯх мекунем, мебинем, ки ӯ пеш аз ҳама шоири мадеҳасарост ва аксари қасидаҳои ӯро қасидаҳои мадҳӣ фароҳам овардаанд. Илова бар ин, вай дар гуфтани мадеҳа нисбат ба қасидасароёни пешини худ озодтар ба назар расида, истиқлолиятҳои фикрӣ низ доштааст, ки ба мазмунсозии маъниофарӣ ва ғанитар гардидани мухтавои қасидаҳои шоир таъсир гузоштааст. Истиқлолияти фикрии Сайфро мо пеш аз ҳама дар афзунии теъдоди мамдӯҳони ӯ мебинем. Агар шоирони пешин дар як ё ду-се дарбор хидмат намуда ва ё барои ниёзе мадҳияе суруда бошанд, пас Сайфи Исфارانгӣ аз дарбори Муҳаммад Хоразмшоҳ (1200-1220) сар карда, то садрҳо, ҳукамо ва волиёни мансабдори зиёди Самарқанду Бухорою Хучанд ва ҳокимони атрофу акнофи Мовароуннаҳр ва ҳатто Хуросон, ба сабаб ё хоҳиши дар дарбори онҳо хидмат кардан, бо баъзеҳо алоқаи наздик доштан, пеш омадани ниёзмандие, вобаста ба тақозои давру замон, мадҳияҳо бахшидааст. Шумораи мамдӯҳони шоир беш аз сад нафаранд. Пас ин мамдӯҳон кихоянд? Пеш аз он ки ному насаби эшон ёд шавад, бояд гуфт, ки имрӯз наметавонем шахсияти ҳамаи онҳоро равшаннамоем. Бо вучуди душворӣ дар заминаи баъзе маъхазҳои мавҷуда ва қорҳои аввалияе, ки дар атрофи омӯзиши рӯзгору осори Сайфи Исфارانгӣ анҷом дода шудааст, кӯшиш намудаем доир ба шахсияти онҳо, ҳеҷ набошад ному насаб ва мартабаашон маълумот диҳем. Мамдӯҳони мазкур пеш аз ҳама Муҳаммад Хоразмшоҳ, ки солҳои 1200-1220 дар Мовароуннаҳру Хуросон ҳукумат дошт, Низомулмулк Носириддин Муҳаммад ибни Солеҳ – вазири боэътимоди Муҳаммад Хоразмшоҳ, Муҳаммад Шамсуддин – садри Самарқанд, Точиддин Умар ибни Масъуд – садри Бухоро, ки таъби шоирӣ дошта, ба ҳокимони Оли Афросиёб шеърҳо бахшидааст, малики Хучанд Ихтиёрдин, садр Бурҳониддини Бухорӣ, ки Муҳаммад Хоразмшоҳ аз рӯи кина варо ба Нафас бадарға карда будааст, набераи садр Бурҳониддин садр Ҳумоюн, ки дар раёсати ҳанафиёни Бухоро фаъолият доштааст, қозӣ

¹ Исфارانгӣ Сайф. Девон / Сайфи Исфارانгӣ. Тасҳеҳ ва таҳқиқи дуктур Зубайда Сиддиқӣ. – Мултон, Покистон. Бидуни соли нашр. – С. 335.

Заҳириддин Алихоҷа аз Бухоро, Амир Амид Қутбиддин ас-Самарқандӣ, ки солҳои 1220-1251 аз ҷониби ҳукуматдорони Ҷиғатой ва муғул ба идораи Мовароуннаҳр таъин шуда буд, имом ва шайхулислом Сайфиддини Бохарзӣ, дастури Мовароуннаҳр Малик Маҷиддини Абӯбакр ибни Алии Марварзӣ ва дигарон, ки номгӯяшон дар қасидаҳои шоир ба беш аз 80 нафар мерасанд.

Бояд гуфт, ки ин шумора рақами охир ва қатъии мамдӯҳони Сайфи Исфрангӣ нест, зеро дар муқаттаоти шоир низ бо ному насаби чанде аз мамдӯҳони ӯ дучор мешавем, монанди Маҷиддин Абӯбакр, Камолиддин Холиди Самарқандӣ, Фаҳриддин Хусайни Хоразмӣ, Ғиёсиддин Кошонӣ, Тоҷиддин Маҳмуд, Зиёуддин Садрӣ Бухоро, Тоҷиддин Умар бинни Масъуди Садрӯшшариа, ки таъби шоирӣ дошт ва ғайра.

Теъдоди мадҳияҳое, ки Сайф ба мамдӯҳонаш бахшидааст, аз як адад то понздаҳ адад баршумурда шуд. Аз ҷумла, шоир ба Муҳаммад Хоразмшоҳ, ки аз мамдӯҳони аввалини вай аст, 6 қасидаи мадҳия, ба вазири ин шох Низомулмулк Муҳаммад ибни Солеҳ 14 қасида, ба садр Абӯбакр Муҳаммад Тоҳири Самарқандӣ 15 қасида, ба Амир Амиди Самарқандӣ 10 қасида, ба Абӯбакр ибни Алии Марварзӣ 9 қасида, ба Шайх Сайфиддини Бохарзӣ 6 қасида, ба Садр Бурҳониддин Муҳаммад ибни Абдулазиз 4 қасида, ба Имодулмулк Қавмиддин Муҳаммади Ироқӣ 4 қасида, ба Садр Садриддини Бухороӣ 4 қасида, ба чанд тани дигар 2-тоию 3-тоӣ ва ба бештарашон яктоӣ қасидаи мадҳия бахшидааст.

Зерфасли дувуми фасли дувуми боби дувуми диссертатсия «Мадҳи мамдӯҳон» ном дорад. Дар ин маврид бояд гуфт, ки мадҳ аз қисматҳои асосӣ ва муҳимтарин таркиби қасидаи мадҳиявиро ташкил медиҳад. Сайфи Исфрангӣ низ дар қасидаҳояш аз ин таомул истисно нест. Масалан, вай симои Муҳаммад Хоразмшоҳро ба риштаи тасвир кашида, ӯро «низоми мулк», дорандаи «лашқари азими нусратовар», «муншии девони асл» дар кишвардорӣ, ҳокими «хукмаш кодир», «дорандаи тоҷу тахти зебо», «Мӯсосифат», донандаю дорандаи қонуни адл, бодаи дар кафашро «Чашмаи Хизр», базмороияшро «Зӯҳраи осмон», кушандаи «боди кибри хасм», бардорандаи «ливои Мустафо(с)», «чархқадр» ва ғайра меҳонад. Ва аз ин қасидаҳо дармеёбем, ки замонаи эҷодкор замонаи нооромбуда, шоҳи замон ба ҷои ба айшу ишрат нишастан ҳамеша дар корзор асту аз майдонҳои набард бо душман ҳамеша зафарманд бармегардад. Дар дарунмоёи ин гуна қасидаҳои васфӣ пеш аз ҳама ҳисси баланди ватандорӣ ва ватандӯстии гӯяндаи онҳо меистад, ки пафоси баланди иҷтимоӣ- ватанпарварӣ доранд. Агар аз ин зовия ба қасидаҳои ба султони вақт бахшидаи Сайфи Исфрангӣ нигоҳ намоем, қимату аҳамияти онҳо имрӯз ҳам коҳиш наёфтааст. Вазири шох Муҳаммад ибни Солеҳ дар сурату сират аз диди шоир «чун фаришта»,

«донандаи роз», «кушояндаи гирехҳои кори шох», «меъмори чох», «бинои мамлакат» бо «теғи буррони килк» аст. Ин мамдуҳи шоир на танҳо дар пешбарии корҳои дафтари шох, тайёр намудани фармонҳои бамаврид ва саривақтии давлатӣ муваффақ аст, балки аз онҳоест, ки ба аҳли суҳан ва осори онҳо метавонад қазоват намояд, сараро аз носара фарқ кунад. Дар қасидаҳои мадҳии ба садру дастурҳо бахшидаи суҳанвар суҳан аз покию покдоманӣ ва бо донишу биниш риоя намудани чаҳорчӯбаи дини мубини ислом, мақоми рӯҳониёни ислом дар байни ҷомеа меравад. Шоир мамдӯҳони худро васф карда, кӯшиш кардааст, ки бехтарин хислатҳои инсониро ба онҳо нисбат диҳад ва бо ҳамин эшонро ба роҳи рости ҳаёт, инсондӯстию раъиятпарварӣ, мурувват, хайру саховат, донишу хирад, қадр намудани ҳунармандон, додгустарӣ, некбинию некандешӣ, дур будан аз ҳама бадихо ва ғайра ҳидоят намояд. Қасидаҳои мадҳии Сайфи Исфрангӣ дар навбати аввал аҳамияти таърихӣ дошта, таҷассумгари баъзе лаҳзаҳои ҳаёти замон бошанд, дар навбати сонӣ, аҳамияти адабӣ ва забонӣ доранду моро ба раванди ҳаёти фарҳангии даврони аз мо то ҷое дуртари таърихи гузаштаи халқамон ошно менамоянд.

Зерфасли севумифасли дувуми боби дувуми диссертатсия «Анदेशҳои иҷтимоӣ дар қасидаҳои Сайфи Исфрангӣ» баинъикоси вазъи иҷтимоӣ ва сиёсии замони шоир дар осори ӯ бахшида шудааст. Муҳтавои ин даста қасидаҳои шоир бешубҳа аз вазъи замони зиндагии ӯ, ки дар фасли аввали боби аввали диссертатсия омадааст, об меҳӯрад. Рӯ ба инкироз ниҳодани давлати муддате овозадори Хоразмшоҳиён, ҳамлаи муғул ва оқибатҳои номатлуби он барои мардуми Мовароуннаҳру Хуросон, ба ҳаёти иҷтимоии давр бетаъсир набуд, ки ин дар эҷодиёти суҳанварони замон, аз ҷумла Сайфи Исфрангӣ, низ нақши худро гузоштааст. Чун замона ноором буд, дар қасидаҳои шоир бештар кашмакашию набард, ҷангу ҷидоли қабилавию давлатӣ, бархурдҳои зидди ҳамдигарии садрҳо бо ҳокимон ва ғайра хеле зиёд ба назар мерасанд, ки то ҷое баёнгари ҳаёти иҷтимоии замона мебошанд. Мавсуф дар ин қабил ашъори худ кӯшиш намудааст, ки давлатмандону дороёнро ба хайру сахо ва дастгирии афтодагону бечорагон, душманонро ба оштию оромӣ, табибонро ба роҳи ростини шифобахшии дардмандон, садрҳоро ба адлу инсоф ва додгарию пок, шоҳонро ба раъиятпарварӣ ҳидоят намояд, аз дастоварду музаффариятҳои бар адӯ табли шодӣ занад. Ба ин маънӣ, вай ба султони вақт Муҳаммад Хоразмшоҳ, дастури Мовароуннаҳр Маҷдуддин Абӯбакри Алӣ, садри давлату дин Амир Алишоҳ, садрҳои зиёд, аз ҷумла Амир Амиди Самарқандӣ ва дигарон ҷиддан ишора менамояд ва барои таъмини оромӣ осудагии ҷомеа аз эшон посухҳо талаб мекунад.

Шоир ба ин ҳама замона ва замондоронро айбдор карда, ба садр Абӯбақр Муҳаммади Самарқандӣ ишора менамояд, ки:

Андар ин давр, ки мансух шуда-ст ояти чуд,
Ту бар онӣ, ки кунӣ шарҳ мақомоти карам.¹

Аз андешаҳои иҷтимоии Сайфи Исфрангӣ бармеояд, ки шоир кӯшидааст, то ба воситаи нишон додани норасоӣ ва камбудии замон, беадолатии ҳокимони вақт, ба кадрӯ қиматихунар ва ҳунарманди асил нарасидани иддае аз онҳо, бечорагию бенавоии халқ, зулму тааддӣ золимон ва ғайра пеши роҳи он ҳамаро бигирад, ҳокимону садрҳои замонро ба раъиятпарварию саховатпешагӣ ва адлу инсоф даъват ва аз онҳо таъмини осудагии давлатро тақозо намояд.

Зерфасли чаҳорумифасли дувуми боби дувуми диссертатсия «Тасвири табиат ва тавсифи субҳ дар тағаззулоти Сайфи Исфрангӣ» ном дорад. Аз 198 қасидаи Сайфи Исфрангӣ камобеш 100 адади онҳо дорои тағаззул мебошанд. Дар тағаззулоти шоир метавон мавзӯҳои гуногун, амсоли васфи маю майгусорӣ, оҳангҳои ҳаётдӯстона, хушгузаронии умр, ишқу ошиқӣ, ҳусну малоҳат ва нозу истағноӣ ёр (Ҳарчанд ғами ту чун ҳарифест, - Бар чабри замона дастёр аст), тавсифи субҳ ва тулӯи офтоб, тасвири табиат ва ғайраро дарёфт, ки ҳар кадоме аз домани ҳаёти сипаринамудаи шоир барчида шудаанд ва таҷассумгари рӯҳияи замона мебошанд. Дар тағаззулоти шоири мадҳасаро бештар тавсифи фаслҳои гуногуни сол, аз ҷумла баҳори зебову ботароват ба қалам дода шудаанд. Баҳор ва зебоии нотақрори он, манзараҳои дилрабои табиат бо тамоми шукӯҳу тароват, сарсабзию хуррамии пурчилоаш рӯҳи тобноки қаҳрамони лирикии Сайфи Исфрангиро ба ҷӯш меорад. Ў аз он меболад, ки боз моҳи ҳамал омадаву навбати амал расидааст. Насими сабо бошад ғунчаро қабо мекушояд, булбул зери навои пардаи «Рост» ғазалхон аст, чоми лола дар кӯҳу барзан чилвагарӣ дорад, чашми ошиқон аз шукуфтани муғчаҳо мешукуфад, абри дурафшон ба боғу бўстон дурафшонӣ мекунад ва ғайра. Вале шоир дар баробари тасвири баҳору зебоии назаррабои он аз тирамоҳу расидани фасли хазон ғофил нест, ки шарҳи он дар рисола омадааст. Ин тағаззулоти Сайфи Исфрангӣ аз он ҷиҳат қолибанд, ки дар онҳо ҳар як симою тасвир, ифодаву ибора бо эҳсоси баланди гӯянда омезиш хӯрда, унсурҳои тасвирёфтаи табиат дар ҳаракат, зиндаву воқеӣ ва чун инсон дар амал тасвир ёфтаанд.

¹ Исфрангӣ Сайф. Девон / Сайфи Исфрангӣ. Тасҳеҳ ва таҳқиқи дуктур Зубайда Сиддиқӣ. –Мултон, Покистон. Бидуни соли нашр. – С. 322.

Дар тағаззулоти шоир мавзӯи субҳ, дамидани субҳ, файзи субҳ, тулӯи офтоб мавқеи бештаре дорад ва Сайфи Исфарангиро метавон баъд аз устодаш Ҳокони Шервонӣ яке аз адибони пешдасти тасвиргари манзараҳои субҳ дар адабиёти тоҷикии форсӣ муаррифӣ намуд. Аз 198 қасидаи шоир, ки мавриди истифодаи мо буд, дар беш аз 40 адади онҳо дамидани субҳ бо тамоми назокати рӯҳбахши он, монанди рафтани шабу дамидани сапедадам, аз дили шаби дайчур бадар омадани баёзи субҳ, бӯи хуши боди сахар ва аз насими субҳ хуррам шудани боғу бӯстон, ғунчасон кушода шудани сапедадам ва расидани субҳу тулӯи офтоб, пайки шодиовар будани субҳ, ба наво даромадани мурғони хушилхон дар сахар, вазидани боди накҳатовари субҳ, бо дамидани субҳ ошкор гардидани сурати меҳри оламоро ва ҷилвагарӣ намуданаш чун товус, ба базми сабуҳӣ даъват намудани ҳамнавбону ништастан бо зебосанамон ва ғайра бо обу ранги ҷилодори бадеӣ шоирона истифода шуда, мазмунсозӣ ва маъниофарии ашъори гӯяндаро вусъат ва тобишҳои тоза бахшидаанд. Дар тағаззулоти ба тасвир ва тавсифи субҳ бахшидаи Сайфи Исфарангӣ тасвири табиат дар пайвастагӣ бо мавзӯҳои дигар сурат гирифтаанд. Ин пайвастагӣ зиёдтар дар байни тасвири субҳ ва соқию маю майгусорӣ, ишқу ҳаётдӯстӣ матраҳ гардидааст. Зиёда аз ин файзи субҳ, баракати субҳ, покизагии субҳ, оғози як рӯзи ҳаёт дар сурати субҳ, оҳангҳои шукуфоии баҳорро дар худ таҷассум намудани субҳ аз килки сеҳрангези суханвари исфарангӣ дур намондаанду дар рисола бо иқтибоси мисолҳои зиёд шарҳ ёфтааст.

Боби севумидиссертатсия «Мазмунсозӣ ва маъниофарӣ дар қасоиди Сайфи Исфарангӣ» доирба маҳорати шоирии эҷодкор баҳс мекунад. Дар ин боб, ки ҳадафи асосии диссертатсия аст зимни баррасии қасидаҳои шоир ба мазмунсозӣ маъниофарии эҷодкор диққати вижадода шудааст. Ба хунари суханвари Сайфи Исфарангӣ чи гузаштагони суханшинос ва чи имрӯзӣён баҳои баландро қоилад. Ҳанӯз Давлатшоҳи Самарқандӣ доир ба ҷаззобияти қасидаҳои шоир сухан ронда, гуфта буд: «... дар суханварӣ мартабаи олӣ дорад ва девони ӯ мутаориф аст ва дар маҷлиси Улуғбек-султон девони ӯро доим уламову фузало мутолиа кардандӣ».¹

Шоир зимни қасидаҳои худ аз қимати ашъораш, равиши эҷоди бадеиву хунари шоириаш, дар мазмуну муҳтаво ва сабку услуби баён аз адибони замонпешдаст будани худ, дӯшиза будани табъаш, яъне тозабаёнӣ ҳояш, маъонии бикру мондагории офаридаҳояш ва ғ. дар чанд маврид ишораҳо ва хатто фахрияҳое дорад. Ӯ дар ҷое мегӯяд:

Булбулам, к-аз пардаҳои ғайб месозам наво

¹ Самарқандӣ Давлатшоҳ. "Тазкират-уш-шуаро" / Давлатшоҳи Самарқандӣ. Таҳияи Мухлиса Нурулова. – Хучанд: Ношир, 2015.-С. 131.

Нестам тӯтӣ, ки бар ҳарфе бувад такрори ман.¹

Сайфи Исфрангӣ дар каломаш аз корбурди таркибу ибораҳои шевои «гавҳари маънинигор», «пардаҳои ғайб», «шоири сеҳрофарин», «маонии бикр», «Оби Ҳаёт», «рӯҳи кудс», «тарзи гуфтан», «шаробхонаи нӯш», «дурри маънӣ», «дили маънинигор», «гуҳар суфтан» ва монанди инҳо устодона истифода намуда, аз ин зовия иқдомот ва тозақориҳояшро дар мазмунсозии маъниофарӣ хеле шоиста ва боиста сифат менамояд ва заҳматашро хунармандона ба субут мерасонад. Дар ин маврид шоираз санъатҳои маънавию лафзӣ моҳиронаву рамузфаҳмона кор мегирад, аз такрори андеша ҳамеша худро дар канор нигоҳ медорад. Аз ин рӯ, навҷӯиву навгӯии ӯро дар ҳар қасидааш метавон амиқэҳсос карду ба қудрати суханварияш аҳсант гуфт.

Аз санъатҳои бадеие, ки шоир бо истифодаи бамаврид аз онҳо мухтавои қасидаҳои худро ғанитар гардонндааст, талмеҳ мебошад. Талмеҳоти шоир дар ин жанри шеърӣ аз нигоҳи мавзӯӣ ва мухтаво гуногун буда, дар онҳо қиссаҳои қадимии мардуми Машриқзамин (монанди Искандар, Ҷамшед, Сулаймон, Заҳҳок, Фаридун, Сиёвуш, Сухроб, Афросиёб ва дигарон), мавзӯҳои ишқӣ (монанди Лайлӣ, Мачнун, Фарҳод, Хусрав, Ширин), ҳодисаҳои таърихӣ ва ашхоси таърихӣ (монанди Маҳмуд, Аёз, Сабуктегин, Фағфур, Қизил Арслон ва дигарон), қиссаҳои Қуръонӣ ва аҳодиси набаӣ (монанди Одаму Ҳавво, Тӯфони Нӯх, оташи Намруд, Али ибни Абиталиб (а), Умар(а) дарахти Тубо, Ҳасану Ҳусайн, оби Зиндагӣ), қиссаҳои ошиқонаи мардумӣ ва динӣ (монанди Сулаймону Билқис, Юсуфу Зулайхо), саргузашту лаҳзаҳои ҷолиби рӯзгори пайғамбарон (монанди асои Мӯсо, Муҳаммад(с), Банӣ-Исроил, Исои Масех), номи кайҳону ситораҳо (монанди Суҳо, Парвин, Ноҳид, Баҳром ва ғайра), истифода аз кутубу воқеаҳои фарҳангӣ ва ном бурдани аҳли илму адаб («Авасто», «Забур», «Таврот», «Шоҳнома», «Қонун», Сино, Фирдавсӣ, Саъди Салмон, Ҳоконӣ) хеле мӯъҷаз ва шоирона таҷассуми худро ёфтаанд. Барои тақвияти ин мулоҳизаҳо дар рисола мисолҳои зиёде таҳлил шудаанд. Сайфи Исфрангӣ дар қасидае, ки ба Маликшоҳи Кошонӣ бахшидааст, мамдӯҳашро сифат намуда, дар як байт аз Туру Мӯсо ва Сарандебу Одам талмеҳан кор мегирад ва мегӯяд:

Машҳур шуд аз гавҳари ӯ хиттаи Кошон,
Чун Турба Мӯсову Сарандеб ба Одам.¹

¹ Исфрангӣ Сайф. Девон / Сайфи Исфрангӣ. Тасҳеҳ ва таҳқиқи дуктур Зубайда Сиддиқӣ. – Мултон, Покистон. Бидуни соли нашр. – С. 427.

Дар ин маврид санъати **ташбеҳ** дар мазмунсозӣ ва маъниофарии ӯ мавқеъи вижа дорад ва ҳатто дар тамоми шеърҳои ғиноии шоир, истифодаи ташбеҳ барои муайян намудани ҷиҳатҳои гуногуни олами зоҳирию ботинии инсонҳо, нишон додани изтиробу ҳаяҷониқахрамонони лирикӣ муҳим доништа шудааст. Шоир дар ташбеҳсозӣ, ки мисолаш дар рисола зиёд омадааст, **лабро ба субҳ, боди саборо ба дасти арӯсон, нолаи чангро ба раъд, чомро ба барқ, мехрро ба товус, мохро ба шамъ** ва ғ. ташбеҳ дода, маъноии тоза меофаряду суханашро ҳар чи бештар рангин месозад. Мисол:

**Чангзи дасти замон нола барорад чу раъд,
Чом зи лаъли ту то ханда занад барқвор.**²

Сайфи Исфрангӣ дар мазмунсозӣ ва маъниофарӣ дар баробари истифодаи зиёд аз санъатҳои фавқуззикр, боз аз санъатҳои бадеии маънавию лафзии адабиёт дар амсоли истиора, муболиға, тавсиф, тазоду муқобила, маҷоз, ташхис, саволу ҷавоб таҷнис, хелҳои сачъ ва амсоли инҳо устокорона вағайра моҳирона истифода кардааст, ки дар диссертатсия бо мисолҳо шарҳу тавзеҳ ёфтаанд.

1. Шоир дар мазмунсозӣ ва маъниофарӣ дар баробари истифода аз санъатҳои бадеии мутадовил, ҳамчунон бо истифода аз калимаву ибораву таркиботи нав, ки аксар зодаи таъби худӣ ӯянд, таҳаввули маънавӣ ва ҳунари шоиронаашро афзудааст. Вай дар ин самти эҷод ба таъбири худаш, «дили маънинигор» ва «шеъри тар» (3-оби азби равони шеъри тарам – Баҳри хушки арӯз Чайхун бод) дорад, ки мақбули ҳамагон аст. Ба ин маънӣ, калимаву таркибу ибораҳои «Симурғи ваҳм», «дарёдил», «суратнамо», «ҷони маънинигор», «Мисри карам», «Шери гардун», «Гулшани Санъо», «ҷоми лаб», «аҳди Сулаймон», «хӯшаи ангур», «хасми заиф», «тӯтии хушмақол», «ҷамани ишқ», «лавҳи асрори осмонӣ», «нафаси субҳ», «фироқи дилафрӯз», «говсор», «мурғи андеша», «дасти муҳит», «маҷлиси унс», «дастхуши лафз», «ҳилоли нусрат», «офтоби ҷоҳ», «сабзори чарх», «корномаи мулк», «шаробхонаи нӯш», «шеъри баландминбар», «атсаи суроҳӣ», «тобонрасан», «насими ҷоми ваҳдат», «шаклнигор», «чайби субҳ», «тӯтиёни мантиқомӯз», «пардаи висол», «заҳри аҷал», «ҷони ширин», «бӯи ганҷ» ва ғайра таъби гӯяндаро рангин ва каломи ӯро ширину хушгӯвор намудаанд ва аз асолати ҳунари шоириаш паём мерасонад. Сайфи Исфрангӣ дар баробари истифодаи

¹ Исфрангӣ Сайф. Девон / Сайфи Исфрангӣ. Тасхех ва таҳқиқи дуктур Зубайда Сиддиқӣ. – Мултон, Покистон. Бидуни соли нашр. – С. 325.

² Исфрангӣ Сайф. Девон / Сайфи Исфрангӣ. Тасхех ва таҳқиқи дуктур Зубайда Сиддиқӣ. – Мултон, Покистон. Бидуни соли нашр. – С. 261.

эҷодкоронаи мақолу зарбулмасалҳои халқӣ, калимаву таркибҳои зидмаъно ва афоризмҳо аз истифодаи калимаҳои ҳаммонанди гуногуншакл (омонимҳо) , такрорҳо канорагарӣ кардасту таркиби луғавии ашъорашро ғанӣ гардондааст. Вай дар баробари калимаи **дунё** калимаҳои **чаҳон, гетӣ, олам, чарх, пири зол, сипехри пир, кайҳон;баробари** калимаи **офтоб** калимаҳои **хуршед, хур, шамс, меҳр;** калимаи **пиёла** калимаҳои **ҷом, қадах, соғар, мино, коса, аёғ;**баробари калимаи **ғам** калимаҳои **андӯх, кулфат, ғусса, ранҷ, машаққат, заҳмат, меҳнат;**баробари калимаи **чаشم** калимаҳои **басар, наргис, дида, назар;**баробари калимаи **хома** калимаҳои **қалам, сарир, килк;**баробари калимаи **душман** калимаҳои **хасм, рақиб, адӯ, ҳариф, бадхоҳ** ва ғайраро ба кор мебарад, ки ин калимаҳои синонимӣ дар худ тобишҳои гуногуни маъноӣ доранд ва онҳо бо тақозои вазн оварда шаванд ҳам, дар навбати сонӣ барои такрор нашудани калима истифода гардидаанд. Умуман, дар коргоҳи тахайюл ва андешаҳои маънинигори шоир шеърҳои тоҷикии форсӣ эҷодкорона истифода шудаанд, ки аз навҷӯиву навгонихо, хунари беназир ва диди баландаш гувоҳӣ медиҳанд. Ҷои таъкид аст, ки мафҳумҳову вожаҳо, таркибу ибороти шоирона ба ҳадде ба мазмунбандиҳои ӯ коргар омадаанд, ки дар сарорсари қасидаҳояш, агарчи асосан мадҳиянду ба мамдӯҳони алоҳида бахшида шудаанд, бӯю таровати маъноии бикр машомҳоро муаттар месозад.

Дар хулосаи диссертатсия натиҷагирӣҳои тадқиқот зикр шудааст, ки чанд нуқтаи муҳими он ин ҷо зикр мешавад:

1. Сайфи Исфараңгӣ яке аз шоирони шинохтаи адабиёти тоҷикии форсии замони инқирози давлати Салҷуқиён ва сари ҳокимият омадану ҳукмронии муғулҳо дар Мовароуннаҳру Хуросон ба шумор рафта, бо мероси гаронмои адабии худ дар таърихи адабиётмон мавқеи намоёнро касб намудааст. Замони зиндагии суҳанвар, ки ба чаҳоряки охири асри XII ва нимаи аввали асри XIII рост омада, аз давраҳои ниҳоят ноороми Мовароуннаҳру Хуросон ва бо сабаби ҳучумҳои ғоратгаронаи муғулҳо ба майдаҳукмронихо тақсим шудани ин манотиқ доништа мешавад. Муҳаммад Хоразмшоҳи баъди Салҷуқиёни бузург ба сари тахт нишаста, натавонист бо муғулҳои ғаддор муқовимат намояд, зеро ханӯз дар замони ӯ кишвар ба зерҳои ҳукмронии ҳокимони маҳаллӣ ва садрҳои гӯё дастгиру мададгори Хоразмшоҳ тақсим шуда, ин на ба муттаҳидӣ, балки ба парокандагии давлат оварда расонида буд. Яке аз сабабҳои асосии ба ҳучуми муғулҳо тоб оварда натавонистани Султон Муҳаммад Хоразмшоҳ аз ҳамин иборат мебошад.

2. Дар бораи он ки зодгоҳи шоир имрӯза шаҳри Исфараи Ҷумҳурии Тоҷикистон, ки ба номи Исфараңг ёд мешуд, ҷойи баҳс нест. Соли таваллудаш дар аксар маъхазҳои ба замони ӯ наздик соли 1275-1276м. нишон

дода шудааст, ки мо ҳам онро қабул дорем. Сайфи Исфрангӣ таҳсили илмро асосан дар Самарқанду Бухоро фаро гирифта, хогири гири ва завқи баланд доштааст. Вай баробари ба камоли суханварӣ расидан, бо тақозои давру замон, барои дарёфти шуҳрати эҷодӣ рӯ ба дарбор мениҳад. Замона тақозо менамояд, ки ӯ дар давоми умри дарози худ роҳи ноҳамвор, пурпечутоби зиндагониро тай намуда, бори мусофирӣ кашад ва мутеъи як дарбор нашуда, озодандешона барои гузаронидани рӯзгори худ дари чандин ҳокимони маҳаллӣ ва садрҳоро кӯбаду мадҳи эшонро гӯяд.

3. Дар заминаи омӯзиши «Девон»-и Сайфи Исфрангӣ, маъхазу сарчашмаҳои адабию таърихи мавҷудаву дастрас ва диссертатсияву мақолаҳои таҳқиқотии ба рӯзгору мероси адабии ба вай бахшида бармеояд, ки аз суханвар осори зиёди манзуму мансур боқӣ мондааст. Ҳарчанд то кунун дар бораи то замони мо нарасидани мероси осори насрии шоир сухан мерафт, аммо ахиран аз як маҷмӯи ҷунги маҳфуз дар китобҳои Аёсуфиёи Истамбули Туркия, ки бо шумораи 451а маҳфуз аст, як нусхаи хаттии китоби насрии ӯ пайдо шуд, ки дар он инчунин намунаҳои аз дигар анвои осори насрии вай низ ҷой доранд.

4. Бояд гуфт, ки аз ин суханвари тавонои исфрангӣ «Девон»-и ашъораш то замони мо дар шакли нусхаи хаттӣ омада расидааст, ки имрӯз дар бузуртгарин китобхонаҳои кишварҳои олам, аз ҷумла Покистон, Эрон, Ҳиндустон, Тоҷикистон маҳфуз мебошанд. Ҳарчанд девони шоир ба таври комил дар Тоҷикистон таҳия ва нашр нагардида буд, аммо соли 2017 бо кӯшиши адабиётшинос ва мунаққиди тоҷик Субҳони Аъзамзод матни комили ин девон дар асоси наشري анҷомдодаи муҳаққиқи покистонӣ Зубайда Сиддиқӣ таҳия ва интишор ёфт.

5. Мероси адабии Сайфи Исфрангӣ дар жанрҳои қасида, ғазал, қитъа, таркиббанду тарҷеъбанд ва рубоӣ иборат буда, дар байни онҳо қасида мавқеи асосиро ташкил менамояд. Зимни девони таҳиянамудаи Зубайда Сиддиқӣ, ки маъхазии асосии қасида мо маҳбус меёбад, адади қасидаҳои шоир 198-то (7494 байт), қитъаҳои 163 адад (1813 байт), ғазалиёташ 112 адад (1225 байт), таркиббанду тарҷеъбандҳои 14 адад (940 байт) ва рубоӣташ 240 адад (480 байт)-ро ташкил додаанд, ки ҷамъан 11889 байтро ташкил мекунанд.

6. Сайфи Исфрангӣ дар навбати аввал шоири қасидасаро аст ва қисмати зиёди ашъори ӯро қасида ташкил мекунад. Қасидаҳои шоир аз ҷиҳати сохт ва ниғаҳ доштани ҷаҳорҷӯбаи авзони гуногуни баҳрҳои арӯзи тоҷик дар шакли анъанавии ин жанр эҷод гардидаанд. Ин аст, ки Сайфи Исфрангӣ на ба ҳисоби ҳаҷму миқёси қасида, балки пеш аз ҳама ба ҳисоби васеъ шудани доираи мавзӯӣ ва амиқтар гардидани муҳтавою маънии назм тавачҷуҳ зоҳир намудааст.

7. Сайфи Исфрангӣ дар қасидаҳои худ, ки аксар мадҳиянд, мамдӯҳони худро ситоиш намудааст, ки шумораи онҳо аз 100 адад мегузарад. Дар баробари ин вай дар заминаи сурудани чунин қасидаҳо ба онҳо камбудихои замон, беадолатии ҳокимон, ба қадри ҳунарманд ва ҳунари асил нарасидани иддае аз онҳо, бечорагию бенавоии халқи мазлум, зулму тааддии золимон ва ғайраро бозгӯӣ менамояд ва эшонро ба сӯйи илму дониш, раъиятпарварию саховатмандӣ, адлу инсоф даъват менамояд.

8. Мавзӯи зинати баҳор, дамидани субҳ, тобиши офтоб, ишқи зиндагӣ, расидани шаб, осмону моҳу ситорагон ва ғайра қасидаҳои мадҳии суханвари номварро хеле ҷолиб намудаанд. Аз 198 қасидаи шоир 40 адад тағаззулҳояш танҳо ба дамидани субҳ бо тобишҳои гуногун ва бо диди баланди шоиронаи ӯ офарида шудаанду дар вучуди худ як ҷаҳон маъниро гунҷонидаанд.

9. Мақсуди Сайфи Исфрангӣ аз шеър гуфтан мазмунсозиву маъниофаринӣ ба шумор меравад. Вай барои ба ин нияти волои худ расидан, дар баробари дида тавонистани манзараю дарёфтани мавзӯ ба калима, таркиб, ибораҳо, воситаҳои тасвири бадеӣ, сухани ноб, шаклу услуби баён, устокорона ёд кардан аз ҷеҳраҳои тобони адабу ҳунар, пайғамбарону шоҳон, сарвару саркардаҳои маъруф, донишмандону суханварони номӣ эътибори ҷиддӣ додааст. Талмеҳоти истифоданамудаи шоир дар мазмунсозию маъниофарии ӯ мавқеи вижа доштаанд.

10. Таваччуҳи амиқи шоир ба масъалаи мазмунсозӣ ва маъниофарӣ ба вай имконият додааст, ки андешаҳои хешро дар бораи шеърӯ шоирӣ ва афкори адабӣ-танқидӣ ба ин восита баён намояд. Шоир дар навбати аввал сухани такрор ва хушқу берӯҳро шеър намешуморад ва ҳатто бар ин матлаб ишорат ҳам дорад, ки агарчи қолиб ва сурати шеър умумияте ба ҳам доранд, аммо фарқияти шеъри асил аз шеъри ғайри қобили қабул мисоли нағмаи булбул ва шарфаи санги осие ба шумор меравад. Дар канори ин, зимни муқобала ва киёси сурудаҳои хеш бо дигарон низ шоир ба масъалаи асолати шеър ва рисолати шоир низ таваччуҳ зоҳир кардааст.

11. Аз қасидаҳои Сайфи Исфрангӣ ва таҳқиқи сабки таълифи онҳо бармеояд, ки ӯ барои офаридани маъонии нав ё тозабаёнӣ аз услуби матин ва тахайюлотии бои шоирона кор гирифтааст. Шоир барои маънии бикр дар қасидаҳояш бо забони шевою равон калимаю ибораҳое месозад, ки аксарият маҳсули тахайюл ва ҳунари шоирии ӯ буда, онҳо тавассути шоир ба ҳазинаи луғавии забони тоҷик ворид гардидааст. (рӯздудӣ, шабафрӯз, говсор, сахрои ишқобод, ҳасми уштурдил, ҷашми равшан, девори ғайрат, лӯлизани сапедафрӯзи шаб, дарёдил, шеъри тар, торикҷашм, дили маънинигар, ҳасми заиф ва ғ).

12. Навовариҳои Сайфи Исфрангӣ дар мазмунсозию маъниофарӣ аксар

дар сохтани ташбеҳу истиорот, талмеҳу киноёт ва дигар санъатҳои бадеии истифоданамудаи ӯ ба мушоҳида мерасад. Истифода аз матолиб ва мазмунҳои дар китобҳои осмонии динӣ, монанди «Забур», «Таврот», «Инҷил» омада ва зиёдтар аз ҳама баҳрагирӣ аз оёти «Қуръон»-у аҳодиси набавӣ дар таҳаввули маъниофарӣ ва мазмунсозии шоир нақши муассир гузошта, аз он дарак медиҳанд, ки шоир барҳақ дар офариниши маъниҳои бикр шеваҳои мухталиферо ба қор гирифтааст, ки истифода аз талмеҳоти қуръонӣ ва дигар анвои талмеҳ, чехраҳои асотирӣ ва паҳлавӣ дар миёни онҳо ҷойгоҳи махсусро соҳибанд.

Натиҷаҳои асосии диссертатсия ва таълифоти муаллиф дар маҷаллаҳои тавсиякардаи ҚОА-и назди Президенти Ҷумҳурии Тоҷикистон ва Федератсияи Россия чопшуда:

- [1-М] Раҳматова О. Мавзӯю мундариҷаи қасоиди Сайфи Исфрангӣ/О. Раҳматова // Масъалаҳои раваншиносӣ ва омӯзгорӣ. –Қўрғонтеппа, 2011, № 3. –С.48-51. ISSN 2074-7276
- [2-М]Раҳматова О. Мавқеи қасида дар эҷодиёти Сайфи Исфрангӣ (Место қасиды (оды) в творчестве Сайфи Исфранги) / О. Раҳматова // Известия АН Республики Таджикистан. – Душанбе: Дониш, 2015. - №4(240). с. 161-165.ISSN 2076-2569
- [3-М]Раҳматова О. Ҳунари қасидасароии Сайфи Исфрангӣ./ маҷ. "Ҷавонон ва рушди илми муосир", №1, Қўрғонтеппа, 2016 с. 206-215.
- [4-М]Раҳматова О. Сохти қасидаҳои Сайфи Исфрангӣ (Структура қасидов Сайфи Исфрангӣ) / О. Раҳматова // Известия АН Республики Таджикистан. – Душанбе: Дониш, 2016. - №2(242). с. 155-162.
- [5-М]Раҳматова О. Шоири қасидасаро / О. Раҳматова // Ганҷи Исфара. Маҷаллаи адабӣ ва ҷамъиятию сиёсӣ. № 8(22), августи 2016. –с. 6-8.
- [6-М]Раҳматова О. Мазмунсозӣ ва маъниофаринӣ дар қасоиди Сайфи Исфрангӣ (Мастерство создания художественной мысли в касыдах(оды) Сайфа Исфранги) / Раҳматова О./ Номаи донишгоҳ.- Хучанд. Нури маърифат. 2017.№2(51) -с.132-138.ISSN 2077-4990
- [7-М]Раҳматова О. Тасвири табиат дар тағаззулоти қасоиди Сайфи Исфрангӣ (Отобразование природы в касыдах Сайфа Исфранги) /Раҳматова О./Паёми донишгоҳи миллии Тоҷикистон.Душанбе.2017 №4/4, с.283-285.ISSN 2413-516X
- [8-М]Раҳматова О.Қасидаҳои Сайфи Исфрангӣ ва маҳорати маъниофарии шоир дар онҳо.Паёми донишгоҳи омӯзгорӣ. Душанбе.2018 №1(73), с.178-185.ISSN 2219-540

Хулосаи мухтасари

кори диссертатсионии Раҳматова Озодахон Анварҷонова дар мавзӯи "Сохт, мавзӯҳо ва поэтикаи қасидаҳои Сайфи Исфрангӣ", ки барои дарёфти дараҷаи илмии номзоди илмҳои филология аз рӯи ихтисоси 10.01.01 – Адабиёти тоҷик.

Калидвожаҳо: Сайфи Исфрангӣ, шоир, поэтика, қасида, сохтор, адабиёти бадеӣ, жанр, адабиёти форсу тоҷик, тағаззул, муқоиса, маъниҳои бикр, баёни мавзӯ, мазмунсозӣ, маъниофарӣ, санъатҳои бадеӣ.

Диссертатсия ба омӯзиш ва равшан намудани рӯзгору осори Сайфи Исфрангӣ ва дар ин замина муайян кардани сохту таҳлил намудани қасоиди шоир, нишон додани маҳорати ӯ дар мазмунсозӣ ва маъниофарӣ дар ин жанри бадеӣ мебошад.

Моҳияту мақсади омӯзишу пажӯҳиши моро масъалаҳои равшан намудани замони зиндагии Сайфи Исфрангӣ ва рӯзгору осори ӯ ва дар ин заминаи боэътимод нишон додани мавқеи қасида дар эҷодиёти шоир, сохту мухтаво ва поэтикаи қасоиди вай, хунари шоирӣ мавсуф дар мазмунсозию маъниофарӣ дар жанри қасида ба вучуд овардааст. Бо назардошти фарогирии масъалаҳои ёдшуда тадқиқу таҳқиқи махсусиятҳои адабию бадеӣ ва эстетикӣ қасидаҳои шоир аз муҳимтарин аҳдофи диссертатсия аст.

Асосҳои назариявӣ амалии кори мазкур бар пояи усули муқоисавӣ-таърихӣ дар адабиётшиносӣ қарор дорад. Ҳамзамон дар ҷараёни таълифи диссертатсия аз тазкираҳо, маъхазҳои зиёди фарҳангӣ, аз усулҳои таҳқиқоти адабиётшиносону шарқшиносони ватанию хориҷӣ, монанди Бадеуззамони Фурӯзонфар, Ҷерман Эте, Адвард Браун, Е.Э. Бертельс, Забехуллоҳи Сафо, Ян Рипка, Абдулғанӣ Мирзоев, Холиқ Мирзозода, Расул Ҳодизода, Аълоҳон Афсаҳзод, Худой Шарифов, Абӯбакр Зухуриддинов, Абдунабӣ Сатторзода, Мирзо Муллоаҳмадов, Носирҷон Салимӣ, Алии Муҳаммадии Хуросонӣ ва дигарон истифода шудааст.

Дар таърихи адабиётшиносии тоҷику форс мавзӯи мадди назар бори аввал ҳадафи мушаххас ва ҳамачонибаи тадқиқот қарор дорад. Дар диссертатсия дар иртиботи матраҳ намудани замони зиндагӣ ва рӯзгору осори бамеросмондаи Сайфи Исфрангӣ, теъдоди қасоиди шоир, сохт, мавзӯҳо, маҳорат ва хунари ӯ дар қасидасароӣ ва мазмунсозию маъниофарӣ дар онҳо баррасӣ мегардад. Барои ба қасоиди шоир баҳои мушаххаси илмӣ додан бори аввал аст, ки ба ҷараёни сиёсӣ иҷтимоӣ замони ӯ дар иртибот ба ҳаёти сипаринамудаи мавсуф андешаронӣ шудааст. Аз ҳамин нигоҳ, бори аввал аст, ки ба сохту мухтаво, хусусиятҳои умда ва фарқкунандаи қасоиди шоир, маҳорати мазмунсозию маъниофарии эҷодкор диққати амиқу фарогир равона карда шудааст. Дар ҷараёни таҳқиқи қасоиди шоир маълум гардид, ки Сайфи

Исфарангӣ дар сохт ва мазмуну муҳтавои қасида навгонихое дорад. Бахусус истифодаи вазн, қофия ва радиф дар сохти қасида ба маъниофарии ин навъи шеърии шоир таъсири амиқ доранд ва забони эҷодии ӯро ғанитар гардониданд, ки дар қор аз ин боб ба таври муфассал сухан рафтаасту аз навгонихои диссертатсия доништа мешавад.

Маводҳои таҳқиқот барои ҳар чӣ бештар равшанӣ андохтан ба масоили камомӯхтаи адабиёти классикии тоҷикии форсӣ, бахусус таҳаввули жанри қасида, дар мисоли қасидаҳои Сайфи Исфарангӣ дар ин адабиёт кӯмак карда метавонад. Ҳамчунон, ҳангоми навиштани китобҳои дарсии таърихи адабиёти тоҷикии форсӣ барои мактабиён ва донишҷӯён, доираи васеи муҳаққиқони ин адабиёт ва бахши қасидасароии он аз маводи диссертатсия метавон истифода кард. Гузашта аз ин, арзиши назарӣ ва амалии диссертатсияро дар он мебинем, ки диссертатсия дар тадқиқу таҳқиқи бевоситаи мукаммали адабиёти нимаи аввали асри XIII, барқарор намудани рӯзгори сипаришудаи Сайфи Исфарангӣ, таълифи қорҳои курсӣ ва дипломӣ дар макотиби олий, курсҳои махсуси омӯзишӣ дар шинохти ҳамаҷонибаи ҳаёту эҷодиёти шоир, бахусус қасоиди ӯ, ки дар эҷодиёташ мақоми аввалиндараҷа доранд, метавонад хидмат кунад.

Аннотация

диссертационной работы Рахматовой Озоды Анварджоновны на тему "Структура, тематика и поэтика касыд Сайфа Исфارانги" на соискание ученой степени кандидата филологических наук по специальности: 10.01.01 - Таджикская литература.

Ключевые слова: Сайфи Исфارانги, поэт, поэтика, рифма, касыда, структура, художественная литература, жанр, персидско-таджикская литература, тагаззул, стилистическое устройство, сравнение, оригинальные значения, выражение.

Диссертация посвящена изучению касыд Сайфа Исфارانги с целью выявления их структурных, тематических, поэтических и жанровых особенностей.

Исследования - является всестороннее исследование и освещение эпохи, жизни и творчества Сайфа Исфارانги, и на этой основе показать особенности структуры, тематики и поэтики касыд поэта, определить место этого жанра в его творческом наследии.

Метод исследования основана на сравнительно – историческом принципе изучения литературных явлений. В диссертации также использованы принципы метода текстологического анализа, широко применяемого в современном литературоведении. В процессе работы над диссертацией в качестве теоретической базы нами использованы исследования и научный опыт таджикских, иранских, русских и западных литературоведов и востоковедов, таких как А.Мирзоев, Х. Мирзоаде, Р.Хадизаде, А. Афсахзод, Х.Шарипов, А.Зухуриддинов, А.Сатторзода, М.Муллоахмадов, Н.Салими, А.М. Хорасани, З.Сафо, Б.Фурузонфар, Е.Э.Бертельс, Г.Эте, Э.Браун, Ян Рипка и др.

В истории таджикско-персидского литературоведения исследуемая тема впервые становится объектом всесторонней разработки. С целью конкретного научного рассмотрения касыд Сайфа Исфارانги, определения их художественной значимости в процессе развития жанра впервые в данной диссертации касыды поэта подвергается анализу на фоне социально-политических событий его эпохи и жизненного пути самого поэта. Также в диссертации впервые исследуются особенности структуры, тематики и поэтики касыды в творчестве Сайфа Исфارانги.

Теоретическое значение работы могут быть использованы при дальнейшем исследовании истории эволюции жанра касыды в таджикско-персидской литературе и получении более аргументированных теоретических выводов по этой теме проблемы. Результаты исследования также могут быть полезны при написании истории таджикской литературы, в

частности, разработке эволюции поэтических жанров, написании учебников, дипломных и курсовых работ.

SUMMARY

of the thesis of Rahmatova Ozodakhon Anvarjonovna on the topic of: “Structure, themes and poetics of Sayf Isfarangi’s qasidas” presented on the scientific degree of candidate of philological sciences in the speciality 10.01.01 –Tajik literature

Keywords: Sayf Isfarangi, poet, poetics, rhyme, qasida, structure, imaginative literature (fiction), genre, Persian and Tajik literature, tagazzul, stylistic structure, simile, original meaning, expression.

Dissertation is devoted to the study of Sayf Isfarangi’s qasidas in order to identify their structural, thematic, poetic and genre features.

Research is a comprehensive investigation, including presentation of era, life and work of Sayf Isfarangi and based on it showing the features of the structure, themes and poetics of the poet's qasidas and determination of the place of this genre in his creative heritage.

Research method is based on the principle of comparative-historical study of literary phenomena. Principles of textual analysis methodology are also used in the dissertation, which are widely used in modern literary criticism. In the process of working on the dissertation, we used as a theoretical base the research and scientific experience of Tajik, Iranian, Russian and Western literary scholars and orientalists such as A. Mirzoev, Kh. Mirzozoda, R. Khodizoda, A. Afsakhzod, Kh. Sharipov, A.. Zuhuriddinov, A. Sattorzoda, M. Mulloahmadov, N. Salimi, A. M. Khurosoni, Z. Safo, B. Furuzonfar, E.E. Bertels, G. Ete, E. Brown, Jan Ripka and others.

This research topic has become the subject of comprehensive development in the history of Tajik-Persian literary studies for the first time. In order to explore kasidas of Sayf Isfarangi in a concrete manner and determination of their artistic significance in the process of developing the genre, qasidas of the poet are analyzed depending on socio-political events of his era and poet’s way of life for the first time in this dissertation. Also, features of structure, themes and poetics of Sayf Isfarangi’s qasidas are explored for the first time in this dissertation.

The theoretical significance of the work can be used in further studying the history of the evolution of qasida genre in Tajik-Persian literature and in obtaining more reasonable theoretical conclusions on this topic. The results of the study can also be useful in writing the history of Tajik literature, in particular, in developing the evolution of poetic genres, writing textbooks, diploma and course papers.

На правах рукописи
УДК 891.550:002 (575.3)

**РАХМАТОВА ОЗОДАХОН АНВАРЖОНОВНА
СТРУКТУРА, ТЕМАТИКА И ПОЭТИКА КАСЫД САЙФА
ИСФРАНГИ**

Специальность: 10.01.01 - Таджикская литература

АВТОРЕФЕРАТ
диссертации на соискание ученой степени
кандидата филологических наук

Душанбе – 2019

**Диссертационная работа выполнена на кафедре таджикской
литературы Бохтарского государственного университета имени Носира
Хусрава**

- Научный руководитель:** Салими Носирджон Юсуфзода, доктор филологических наук, профессор, академик АН РТ
- Официальные
оппоненты:** Абдусатторов Абдушукур - доктор филологических наук, профессор кафедры истории таджикской литературы Таджикского национального университета
Мухаммадиевич Шамсиддин Муродович – кандидат филологических наук, ведущий научный сотрудник отдела истории литературы Институт языка и литературы им. А. Рудаки АН РТ
- Ведущая организация:** Худжандский государственный университет имени академика Бободжана Гафурова

Защита состоится «_17_» _____ 09_____ 2020 г. в _15⁰⁰_ часов на заседании Диссертационного совета 6D КОА-028 при Таджикском государственном педагогическом университете имени Садриддина Айни (734003, Республика Таджикистан, город Душанбе, проспект Рудаки 121).

С диссертацией можно ознакомиться в научной библиотеке ТГПУ имени С.Айни и на сайте www.tgpu.tj)

Автореферат разослан «__» _____ 2020 г.

**Ученый секретарь
Диссертационного совета,
кандидат филологических наук, доцент Мирзоалиева А.Ш.**

ОБЩАЯ ХАРАКТЕРИСТИКА РАБОТЫ

Актуальность темы исследования. Жанр касыды (оды), сформировавшийся и получивший всестороннее развитие в таджикско-персидской литературе X-XII веков, в XIII веке, особенно в его первой половине, все еще твердо сохранял свою позицию среди других поэтических жанров этой литературы. Поэтому выдающиеся мастера слова этого периода совершенствовались свой поэтический дар в основном посредством жанра касыды, в результате чего их слава распространялась во многих литературных центрах того времени, их талант обретал поклонников и ценителей, а сами они привлекались ко двору шахов и правителей. Многие из них видели путь ко двору именно в сочинении касыды, в частности панегирической касыды, в которой восхвалялись правители, воспевались их подвиги и добродетели. В XII и первой половине XIII веков жили и творили такие мастера жанра касыды, как Анвари Абеварди, Хакани Ширвани, Захир Фаряби, Асируддин Ахсикати, в одном ряду с которыми занимает свое достойное место и талантливый поэт из Мавереннахра Сайф Исфارانги.

Сайф Исфارانги принадлежит к числу тех фарсиязычных мастеров слова, время творения которых совпало с периодом упадка могущественного государства Сельджукидов, бесконечных набегов манголов под предводительством Чингизхана, их прихода к власти и правления в Хорасане и Мавереннахре. Это было время, оказавшее свое негативное влияние не только на государственное управление, но и на литературную жизнь этих регионов, не только народ, но и местные лидеры и правители в страхе за свою жизнь оказывались в замешательстве и растерянности, свеча науки и литературы постепенно угасала. Подобная ситуация, с одной стороны, привела в какой-то степени к беспорядку и анархии в литературных центрах, с другой – оказала воздействие на тематическую основу касыды, которую до тех пор преимущественно составлял панегирик, открыла поэтам путь к свободе в выборе тем. Теперь поэты не были ограничены воспеванием того или иного правителя, что, естественно, не могло обойти и творческую жизнь Сайфа Исфارانги.

Жизненный и творческий путь Сайфа Исфارانги свидетельствует о том, что он временами находился на службе при дворах различных правителей Мавереннахра и даже Хорасана, иногда пробивал себе путь ко двору посредством панегирических касыд. Об этом свидетельствуют сами касыды поэта, составляющие более 70 процентов всех его творений. Безусловно, он пробовал силу своего пера и в других малых лирических жанрах поэзии, таких как газель, китъа, рубайи и т.д. Однако, как показало исследование, главное место в его творчестве занимает касыда.

Относительно касыд Сайфа Исфارانги и их места в литературе XII – начала XIII веков, хотя и существуют весьма ценные высказывания и заметки в антологиях, трудах исследователей таджикско-персидской литературы, отдельных ученых, занимавшихся изучением творчества поэта, в частности Родуёни в «Гарджумон-ул-балоға», Рашидуддина Ватвота в «Хадоик – ус-сехр», Шамса Кайса Рози в «Аль-муъджам ...», позже в работах Шибли Нуъмани, Э. Брауна, З.Муътамана, Яна Рипки, Дж. Хумаи, Аббоса Икбола, З. Сафа, С. Найсори, Е.Э. Бертельса, С.Айни, А. Фитрата, А.Н. Болдырева, М.Н. Османова, Р. Хадизаде, Л.Сулеймановой, А. Афсахова, Сируса Шамисо, У. Тоирова, С. Саъдиева, Зубайды Сиддики, У.С. Казаковой и других, однако до сих пор по этой теме не осуществлена отдельная работа, охватывающая все аспекты творчества Сайфа Исфارانги, в частности, его касыды. Даже в монографии Л.Сулеймановой «Жизнь и творчество Сайфа Исфارانги» касательно касыд поэта содержатся лишь краткие сведения об их количестве, тематике некоторых касыд и мамдухах (восхваляемых) панегирических од.¹

В проделанных в этом плане работах в основном говорится о том, что из малых лирических жанров Сайф Исфارانги, может быть по велению времени, больше уделял внимание касыде, однако нельзя сказать, что в них данная тема подвергнута всестороннему исследованию. Для конкретного определения особенностей касыд Сайфа Исфارانги, по новому, с учетом существующих взглядов и достижений ученых в области исследования жанра касыды, необходимо проанализировать структуру, тематику и поэтику поэта, установить своеобразие его мастерства, отличие его почерка от почерков предшествующих ему маститых сочинителей касыды. Наряду с этим, нельзя упускать с виду и особенности эпохи Сайфа Исфارانги, ибо в первую очередь именно эпоха, взлеты и падения, связанные с ней, обуславливают тематику произведений поэта, предоставляя материалы для его творческой лаборатории.

Всем названным выше и необходимостью определения места и особенностей касыды в творчестве Сайфа Исфارانги объясняется актуальность всестороннего монографического исследования данной темы.

Степень изученности темы. Несмотря на то, что жизни и творчеству Сайфа Исфارانги уделяли особое внимание как ученые прошлого, так и многие современные исследователи таджикско-персидской литературы, и он родился и вырос на земле Таджикистана, все же таджикский читатель до сих пор не имеет достаточного сведения о нем. В литературных источниках и научной литературе можно найти лишь некоторые сведения о его жизни и

¹ Сулаймонова Л. Хаёт ва эҷодиёти Сайфи Исфارانгӣ/Лола Сулаймонова.-Душанбе: Дониш, 1973-166 с.

творческом наследии. Более того, в таджикском литературоведении редко встречаются высказывания относительно степени изучения поэтического мастерства Сайфа Исфارانги, в частности в сочинение касыды.

Краткие, но порой не лишённые заблуждений сведения о жизни и творчестве Сайфа Исфارانги содержатся в таких литературных источниках, как «Тазкират-уш-шуаро» Давлатшоха Самарканди, «Хафт иклим» Амина Ахмада Рози, «Оташкада» Лутфалибека Озара, «Наштари ишк» Хусейнкулихана Азимободи, «Маджмаъ-ул-фусахо» Ризакулихана Хидоята, «Мирот-ул-хаёл» Шерхана Луди, «Тазкират-уш-шуаро» Мухаммадсохиба Фаррухободи, «Тазкираи мутакаддимин ва салотини...» Садра Зия, «Комус-ул-аълум» Шамсиддина Соми и др. Во всех этих источниках, наряду с биографическими данными, естественно, есть фрагментарные сведения и о том, что он был мастером касыды, а также о некоторых мамдухах его панегирических од, в частности о Мухаммаде Харезмшахе и его везире Низамулмулк Мухаммад ибн Салехе. В трудах таких исследователей и текстологов, как Б.Дорн, Шпренгер, Чарльз Риё, Перч, Герман Эте, Муктадир Ибн Юсуф Ширази по различным поводам упоминается Сайф Исфارانги как сочинитель касыд, а также содержатся кое-какие сведения о мамдухах его касыд. Например, Чарльз Риё на основе касыд поэта даёт определенную информацию о везире Низамулмулк Мухаммад ибн Салехе и наместнике Чагатая в Мавереннахре Кутбиддине Амире Хабаше.

С развитием востоковедения и литературоведения, в частности, углубления и расширения изучения истории таджикско-персидской литературы, о жизни, творчестве и мастерстве Сайфа Исфارانги в создании касыд более обстоятельные и конкретные наблюдения появились в работах таких ученых, как Э.Браун, Г. Эте, С. Айна, С. Нафиси, Аббос Икбал, З.Сафо, А. Фитрат, Х.Мирзозаде, Ш.Хусейнзаде, Л.Сулейманова, З.Сиддики, М.Л.Рейснер, У.С.Казакова, А.М. Хорасани и др. Из вышеназванных исследователей на касыдах поэта и на том, что он считается одним из наиболее известных мастеров этого жанра в поэзии первой половины XIII века, более подробно останавливались Л.Сулейманова и М.Л.Рейснер. Литературовед Х.Мирзозаде, высоко оценив статью А.Фитрата и его роль в изучении творческого наследия Сайфа Исфارانги, в то же время сам допускает ошибку, утверждая, что «....Фитрат убедительными фактами опровергнул мнение авторов антологии, предполагавших Сайфа Исфارانги и Асируддина Ахсикати одним лицом»¹. Когда мы обратились к статье А.Фитрата, выяснилось, что в статье А.Фитрата подобная мысль отсутствует и

¹ Мирзозаде Х.М. Основные вопросы идейно-эстетического развития таджикской советской поэзии двадцатых годов: автореф. дисс.доктора филологических наук/ Х.М. Мирзозаде. – Сталинабад, 1957. – С. 39.

ни в одном источнике эти две творческие личности не признаны одним поэтом.

Таким образом, рассмотрение малых и более значительных проделанных работ о жизни и творчестве Сайфа Исфаранги свидетельствует о том, что никто из этих исследователей не подвергал специальному исследованию касыды поэта, занимающие главное место в его творчестве, тогда как именно по касыдам оценивается его поэтическое мастерство. Это обстоятельство и ставит перед нами задачу исследования данного вопроса в рамках научной монографии.

Цель и задачи диссертации. Основной целью диссертационной работы является всестороннее исследование и освещение эпохи, жизни и творчества Сайфа Исфаранги, и на этой основе показать особенности структуры, тематики и поэтики касыд поэта, определить место этого жанра в его творческом наследии.

Для достижения данной цели определены следующие задачи:

- **определить и установить** определенные этапы жизни и творчества Сайфа Исфаранги, опираясь на прослеживание политической и культурной жизни поэта;

- **показать** поэтическое мастерство Сайфа Исфаранги на основе анализа его стихотворений в малых лирических жанрах, таких как газель, китъа в творчестве поэта;

- **определить** место касыды в творчестве поэта;

- **показать** особенности поэтического мастерства Сайфа Исфаранги путем исследования структуры, тематики и поэтики его касыд;

- **проследить** преемственность в касыдах Сайфа Исфаранги, влияние традиций предшественников на его касыды;

- **дать соответствующую научную оценку** особенностям творческой индивидуальности поэта в создании жанра касыды.

Источники исследования. Основным источником для осуществления данного диссертационного исследования послужил научно-критический текст «Диван»-а Сайфа Исфаранги¹, составленный Зубайдой Сиддики и изданный в Пакистане. В исследовании также использованы рукописный текст под номером 59 Центра письменного наследия им. академика А.Мирзоева², «Избранные стихи»³ Сайфа Исфаранги, составителем и автором предисловия которых была Лола Сулейманова, третий том

¹ Исфарангй Сайф/ Сайфи Исфарангй. Тасхех ва тахкики дуктур Зубайда Саддикй. – Мултон, Покистон. Бидуни соли нашр. – 752с.

² Исфарангй, Сайф. Нусхаи дастхати раками 59-и Маркази мероси хаттии ба номи академик А.Мирзоеви АИ Чумхурии Тоҷикистон.

³ Исфарангй, Сайф. Мунтахаби ашъор/ Сайфи Исфарангй. Тартибдиҳанда ва муаллифи сарсухан Лола Сулаймонова. – Душанбе: Дониш, 1978-128с.

антологии «Цветник поэзии»¹ и антология «Поэты Мавериннахра» («Шоирони Мовароуннахр»)², составителем которой является Али Мухаммади Хоросани.

Методологические основы работы. Методология исследования основана на сравнительно – историческом принципе изучения литературных явлений. В диссертации также использованы принципы метода текстологического анализа, широко применяемого в современном литературоведении. В процессе работы над диссертацией в качестве теоретической базы нами использованы исследования и научный опыт таджикских, иранских, русских и западных литературоведов и востоковедов, таких как А.Мирзоев, Х. Мирзозаде, Р.Хадизаде, А. Афсахзод, Х.Шарипов, А.Зухуриддинов, А.Сатторзода, М.Муллоахмадов, Н.Салими, А.М. Хорасани, З.Сафо, Б.Фурузонфар, Е.Э.Бертельс, Г.Эте, Э.Браун, Ян Рипка и др.

Предметом исследования является изучение касыд Сайфа Исфارانги с целью выявления их структурных, тематических, поэтических и жанровых особенностей.

Научная новизна диссертации. В истории таджикско-персидского литературоведения исследуемая тема впервые становится объектом всесторонней разработки. С целью конкретного научного рассмотрения касыд Сайфа Исфارانги, определения их художественной значимости в процессе развития жанра впервые в данной диссертации касыды поэта подвергается анализу на фоне социально-политических событий его эпохи и жизненного пути самого поэта. Также в диссертации впервые исследуются особенности структуры, тематики и поэтики касыды в творчестве Сайфа Исфارانги.

Теоретическая и практическая значимость исследования. Теоретическое значение работы могут быть использованы при дальнейшем исследовании истории эволюции жанра касыды в таджикско-персидской литературе и получении более аргументированных теоретических выводов по этой теме проблемы. Результаты исследования также могут быть полезны при написании истории таджикской литературы, в частности, разработке эволюции поэтических жанров, написании учебников, дипломных и курсовых работ.

Основные положения, выносимые на защиту:

¹ Гулшани адаб. Намунаи назми форсу тоҷик. Асрҳои ХII-ХIV. Тартибдихандагон К.Айнӣ, А. Афсахзод, Ч. Додалишох. – Душанбе: Ирфон, 1975.- С. 93-103

² Шоирони Мовароуннахр (Аз Рудақӣ то Айнӣ). Таҳияву тадвини матн бо муқаддима ва луғату тавзеҳоти А.М. Хуросонӣ. – Душанбе: Адиб, 2006.-608 с.

-описание политической и культурной жизни эпохи Сайфа Исфаранги с целью освещения его жизненного пути и дошедшего до нас литературного наследия, характеристика сохранившегося рукописного экземпляра дивана поэта;

-количество и место касыды в творчестве Сайфа Исфаранги, мастерство поэта в этом жанре сравнительно с другими мастерами касыды;

-по возможности установление личностей и должностей мамдухов (воспеваемых), которым поэт посвящал панегирические касыды;

-тематический анализ касыд Сайфа Исфаранги с целью определения мастерства поэта в создании панегирических, биографических, социальных и пейзажных касыд;

-выявление элементов преемственности и влияния традиции предшествующих мастеров касыды на творчество Сайфа Исфаранги;

- определение особенностей использования языковых средств, стиля и поэтических приемов в касыдах Сайфа Исфаранги.

Апробация диссертации. Диссертация обсуждена и рекомендована к защите на расширенном заседании кафедры таджикской литературы Бохтарского государственного университета им. Носира Хусрава (протокол №11 от «25» 06 2019г.). И на заседании кафедры теории и истории литературы филологического факультета ТГПУ имени С.Айни (протокол № «8» от «__02_» 2020 г.)

Основные положения диссертации отражены в опубликованных статьях автора, список которых указан в конце настоящего автореферата, а также в выступлениях и докладах, озвученных на университетских и республиканских конференциях. Три статьи диссертанта опубликованы в журналах, включенных в перечень ВАК Министерства образования и науки Российской Федерации.

Структура и объем диссертации. Диссертация состоит из введения, трех глав, заключения и библиографии. Общий объем работы составляет 174 страниц.

ОСНОВНОЕ СОДЕРЖАНИЕ РАБОТЫ

Во введении обоснована актуальность темы исследования, определена степень ее изученности, представлены цель и задачи, указаны научная новизна, теоретическая и практическая значимость, методологические основы работы, определены основные положения, выносимые на защиту.

Первая глава диссертации «Эпоха жизни и творчества Сайфа Исафаранги» состоит из двух разделов и второй раздел- из двух подразделов.

Первый раздел первой главы, названный «Эпоха жизни Сайфа Исафаранги», посвящен краткому описанию той сложной, полной династических распрей и междоусобных войн правителей Мавереннахра и Хорасана эпохи, в которой жил и творил Сайф Исафаранги. Конец XII - начало XIII веков характеризуется историками как один из беспокойных периодов в жизни народов Центральной Азии и Хорасана, когда власть часто переходила от одной династии к другой, образовывалось и распадалось множество государств. К середине XII в. в верховьях реки Герируд образовалось таджикское феодальное государство Гуридов со столицей Фирузкух. К концу XII в. оно охватывало Бадахшан, бассейн Амударьи, Хоросан, Синд, Пенджаб, Кашмир, Вахшскую долину, Хатлон, часть современных Сурхандарьи и Кашкадарьи. В начале XIII в. государство Гуридов подвергалось бесконечным набегам тюркских кочевых племен и государства Харезмшахов, и после смерти Шахобиддина Гурида (1206 г.) полностью распалось и вся его территория была присоединена к государству Харезмшахов Мухаммадом Харезмшахом, который был одним из популярных мамдухов описцев того периода, в том числе Сайфа Исафаранги. Падение государства Гуридов, которое считается вторым государством таджиков после государства Саманидов, было связано с тем, что «хотя оно было независимым, однако не смогло поднять свою экономику относительно других регионов Средней Азии до соответствующего уровня».¹ Междоусобица, экономическая и культурная отсталость обусловили падение государства Гуридов под натиском более могущественных сил. В. В. Бартольд, Б. Гафуров, Н. Негматов, А. Мухторов, А. Рахматуллаев, Н. Амиршохи и некоторые другие исследователи этого периода истории таджикского народа сходятся в том, что стабильное развитие Харезма было особенно заметно после победы каракитайцев над Сельджукидами в 1141 году. Султан Мухаммад при поддержке каракитайцев завоевал Хорасан и под предлогом подавления восстания садров (предводителей) Бухары начал поход в Мавереннахр. Поводом послужило то, что позиция духовенства в Бухаре чрезмерно усилилась и религиозные деятели активно стали вмешиваться в государственные дела и воздействовать на принятие решений. Забехулло Сафо отмечает, что Мухаммад Харезмшах, которого после ряда победоносных войн стали именовать «Вторым Александром» и «Султаном Санджаром», умертвил садра Бухары Бурхониддина и его, не оставшиеся потомки Бурхониддина возглавляли ханфидов в Бухаре до середины XIII

¹ Мухторов А., Рахматуллоев А. Таърихи халки тоҷик. Иборат аз ду ҷилд. Ҷилди аввал/Абдусаттор Мухторов, Асламшоҳ Рахматуллоев. – М.: 000 Интрансдорнаука, 2002. -С.218

века и Сайф Исфаранги в одной из своих касыд восхвалял внука Бурхониддина.¹

Одной из причин успехов Мухаммада Харезмшаха в Мавереннахре было нападение племен монгольских найманов на государство каракитайцев. Другой причиной было то, что после завоевания Мавереннахра Мухаммадом Харезмшахом народ уверили в лучшее будущее, ибо после захвата Бухары в 1207 году Мухаммад приказывал своим воинам не причинять боль и зло ее жителям. Даже предводителя восставших Бухары против каракитайцев Малека Санджара он увез с собой в Ургендж и приглашал его на дворцовые пиры. Однако все это было не более чем показухой, ибо позже по приказу шаха Малек Санджар был утоплен в Амударье.

Таким образом, в начале XIII века огромная теоретическая Хорасана и Мавереннахра оказалась во власти династии Харезмшахов. Однако такое положение продлилось недолго. В 1219 году на Мавереннахр напало войско Чингизхана и его сыновей, за короткое время монголами были завоёваны побережья Сирдарьи, города - Бухара, Самарканд и чуть позже – часть Хорасана. Как свидетельствует история, массовые истребления населения и грабеж монголов не имели предела.

Завоевание Центральной Азии монголами имело пагубные последствия, затормозив социально-экономическое и культурное развитие. Беспощадному уничтожению подверглись произведения культуры, науки и литературы, библиотеки, впоследствии чего многие ученые, литераторы и деятели культуры покинули родные места, а их труды были сожжены. Некоторые поэты, такие как Анвари Абебарди, Муджир, Асируддин Ахсикати, Ашхар Нишапури и чуть позже Сайф Исфаранги либо были изгнаны из двора, либо предпочли отшельничество придворному образу жизни или же присылали оды правителям и ожидали хоть какие - то вознаграждения, чтобы как – то прокормить себя и свою семью.

Следует отметить, что первую половину XIII века принято считать периодом относительного развития свободомыслия в таджикской литературе и культуре из-за занятости правителей Мавереннахра и Хорасана междоусобицами. В этот период обогатилась и тематика литературы. В частности, заметно расширился круг тем жанра касыды. В творчестве многих поэтов, за исключением профессиональных одописцев, наряду с панегирикой, получили развитие философские, морально-этические, мистические касыды. Расширились тематические рамки и других поэтических форм, таких как газель, китъа, рубайи, они претерпели серьезную

¹ Сафо, Забехуллох. Таърихи адабиёт дар Эрон. Чилди дувум /Забехуллохи Сафо. – Техрон: Фирдавс, 1366.- С.795-796.

содержательную эволюцию, что явно заметно на примере их развития в творчестве Сайфа Исфارانги.

В целом, жизнь Сайфа Исфارانги, большая часть которой прошла в Мавереннахре, была относительно спокойной в период правления Харезмшахов, когда жизнь протекала сравнительно стабильно. Затем начались грабительские набеги монголов, произошла разобщенность среди деятелей литературы и культуры. Несмотря на это, даже в ту трагическую эпоху, в крупных городах Мавереннахра не угасала свеча науки и просвещения, она все же освещала храм знания и поэзии, путь народа к выживанию и дальнейшему развитию. Подобной свечой было и творчество Сайфа Исфارانги.

Второй раздел первой главы – «Жизнь и творчество Сайфа Исфارانги» состоит из двух подразделов. Первый подраздел второго раздела первой главы диссертации называется **«Жизнь Сайфа Исфارانги»**. В нем предпринята попытка уточнить некоторые этапы жизни поэта, оставшиеся доселе неясными, показать пройденный им тяжелый путь с привлечением имеющихся в антологиях, архивных материалах и публикациях сведений.

Незначительные сведения различного рода о жизнедеятельности Сайфа Исфارانги содержатся в антологиях Давлатшоха Самарканди, Амин Ахмада Рози, Хусейнкулихана Азимободи, Абулькасима Козаруни, Шерхона Луди, Садра Зиё, Шамсуддина Соми, Мухаммад Абдулганихана Фаррухободи и других авторов антологий и историко-литературных трудов, живших и творивших до начала XX века. В частности, Фаррухободи дает верные сведения относительно имени, псевдонима, места рождения и эпохи поэта, однако его утверждения о том, что он «является учеником Наджмуддина Кубро»¹, вызывает сомнение. Соми же допускает оплошность, разделяя Сайфа Аджара Исфارانги на две личности, - Сайфа Исфارانги и Сайфа Аджара. В деле установление жизнедеятельности Сайфа Исфارانги, наряду с творческим наследием самого поэта, значительную помощь нам оказали исследования литературоведов Л.Сулеймановой и З.Сиддики.

Во всех источниках и сведениях исследователей имя поэта приводится как Сайфиддин, а псевдоним – Сайф. В некоторых источниках он упоминается также по прозвищу Аджар (хромой). Место его рождения - Исфارانг, что является Исфаринским районом нынешнего Таджикистана. По уточненному сведению самого поэта, он родился в 581 году хиджри (1175/1176 г.). По этому поводу поэт пишет:

¹ Фаррухободӣ, Мухаммад Абдулганихони Сохиб. Тазкиратушшуаро/Мухаммад Абдулганихон Сохиби Фаррухободи. Бо эҳтимоми Мухаммад Мукаддирхони Шарвонӣ, Алигарх, 1614.-С.442.

***Меня мать по исчислению хиджры
Родила в пятьсот восемьдесят первом году.¹***

Сайф Исфارانги получал образование в основном в знаменитых в то время культурных центрах – Самарканде и Бухаре. У него были брат по имени Шахобиддин и три сестры. Родители поэта умерли, когда он был еще совсем молодым. Шахобиддин сочинял стихи под псевдонимом Самарканди, но он также ушел из жизни молодым, о чем свидетельствует элегия, написанная Сайфом по случаю кончины брата.

Сайф Исфارانги начал писать стихи совсем юным и уже в 22 года нашел путь во двор Мухаммада Харезмшаха. Поскольку он был привлечен ко двору, естественно, сочинял стихи, в которых возносил шаха и восхвалял придворных вельмож. Правило в то время было таковым, что мериллом признания талантливости поэта было его привлечение ко двору правителя. Известные мастера касыды в таджикско-персидской литературе, такие как Анвари, Хакани, Асируддин Ахсикати и другие, вступившие на арену литературы раньше Сайфа Исфارانги, таким же путем оказывались во дворе.

Сайф Исфارانги недолго служил при дворе, по неизвестной причине он покидает двор и путешествует в Хорасан. По тому, как очень скоро возвратился из Хорасана в Самарканд, можно предположить, что его и там встретили не очень радушно. Бедность и нужда вынуждали Сайфа Исфارانги скитаться по дворам правителей и вельмож, в надежде выручить хоть какие то средства за свои панегирические оды, поступить на службу различных должностных лиц Самарканда, Бухары, Насафа, Худжанда и других городов. Но все его старания оказывались тщетными, за исключением незначительных подаяний со стороны некоторых вельмож, о чем подробно идет речь в диссертации.

Время не было милостивым к литераторам. Падение Харезмшахов, набеги, грабежи, бесчинства и истребления, совершенные монголами, обесценили поэзию и науку. Конкуренция, подстрекательство, зависть и сплетничество некоторых неудачливых рифмоплетов привели к тому, что Сайфу Исфارانги пришлось отказаться от панегириков в адрес шахов, эмиров, правителей, духовенства и к концу жизни избрать отшельничество, о чем он с болью говорил:

***Ничтожно прожита жизнь в этой свалке печали,
Не осуществилась ни одна моя мирская мечта.¹***

¹ Исфارانгӣ, Сайф. Мантахаби ашъор/ Сайфи Исфارانгӣ. Тартибдиханда ва муаллифи сарсухан Лола Сулаймонова. – Душанбе: Дониш, 1978. – С.103

Здесь и далее стихотворные отрывки даются в подстрочном переводе диссертанта.

Нижеследующеерубаи свидетельствует о том, что у него были жена и дети, а его сын безвременно скончался:

*О, унёсший радость из печального сердца отца,
Оставивший боль в этом изрешечённом сердце отца.*

*Коль ты ушел, кто же теперь бросит тень
На могилу отца, кроме трав и колючек?»²*

О дате смерти поэта в источниках также существуют различные сведения, о чем в диссертации имеется подробное рассуждение. Таким образом, Сайф Исфаранги в старости лишился зрения и скончался в 1260-1261 годах в Бухаре.

Второй подраздел первой главы диссертации называется «Творчество Сайфа Исфаранги» и посвящён рассмотрению литературного наследия поэта. Сайф Исфаранги в истории нашей литературы известен как поэт, однако он сочинял и прозаические произведения:

*Свей поэзией и прозой я в какой - то степени
Способствовал увековечить свою жизнь.³*

К сожалению, как отмечает З. Сиддики, «Все, что сохранилось от Сайфа, - это «Диван» его стихотворений и никакого упоминания о каком-либо его прозаическом произведении замечено не было».⁴ Наши поиски сведений о каком - либо прозаическом его произведении также оказались безуспешными. То, что восславило и увековечило его имя до наших дней, - это диван его поэзии, рукописи которого, к счастью, во многих экземплярах различного объема хранятся в книгохранилищах мира, в том числе в музее Британии под номером 287, в библиотеке Ганджбахш Исследовательского центра фарс Ирана и Пакистана в Исламабаде под номером 890/768, в Панджабском университете Лахора под номером 3333, два тегеранских экземпляра, два экземпляра библиотеки Будлиян под номерами 55 и 515, в Санкт-Петербургском фонде Института востоковедения АН Российской Федерации, в библиотеке Института востоковедения АН Республики Узбекистан под номером 1434, в АН Азербайджанской Республики под номером С 291/17042, в Фонде письменного наследия им. академика А.Мирзоева АН Республики Таджикистан под номером 59 и т.д. Авторы антологий считают, что его

¹ Исфарангй, Сайф. Девон/ Сайфи Исфарангй. Тасхех ва тахқиқи Зубайда Сиддиқӣ.-Мултон, Покистон. Бидуни соли нашр.-С.639.

² Там же. – С.735

³ Исфарангй, Сайф. Мунтахаби ашъор/ Сайфи Исфарангй. Тартибдиҳанда ва муаллифи сарсухан Лола Сулаймонова. – Душанбе: Дониш, 1978. – С.103

⁴ Исфарангй, Сайф. Девон/ Сайфа Исфарангй. Тасхех ва тахқиқи дуктур Зубайда Сиддиқӣ.-Мултон, Покистон. Бидуни соли нашр.-С 34

«Диван» содержит от 10.000 (Хусейнкулихан Азимободи и Ризакулихан Хедаят) до 12.000 (Давлатшоҳ Самарканди) бейтов, большинство стихов в котором составляют касыды. Рукописный экземпляр Санкт-Петербургского фонда Института востоковедения АН Российской Федерации состоит из 11.060 бейтов, а экземпляр библиотеки Института АН Республики Узбекистан - 11.435 бейтов. Подготовленный Зубайдой Саддики научно-критический текст содержит 11.900 бейтов, из которых 7431 бейт – касыды, 1824 бейт – китъа, 1225 бейтов – газель, 940 бейтов – таркиббанд и 480 бейтов – рубаи.

Сайф Исфаранги, прежде всего, является сочинителем касыды, панегиристом. Об этом отчетливо свидетельствует количество его касыд и их бейтов. В жанрах касыды, китъы, таркиббанда и тарджеъбанда поэт был, в основном, панегириком, а в жанрах газели и рубаи он полностью раскрепощался, где взор его лирического героя влюбленно устремлен на жизнь и все ее радости и горечи. С этой точки зрения данная часть творчества Сайфа Исфаранги актуальна и значима также в наши дни. Здесь не следует исключать и те касыды поэта, которые имеют этическое и социальное значение.

Вторая глава диссертации называется «**Структура и тематика касыд Сайфа Исфаранги**» и состоит из двух разделов, второй из которых содержит четыре подраздела.

В первом разделе данной главы, названном «**Структура касыд Сайфа Исфаранги**» вкратце рассматривается в целом структура жанра касыды в таджикско-персидской поэзии. Отмечается, что структура касыды, прежде всего, определяется по порядку использования рифмы: обе строки вступительного бейта (матлаъ) рифмуется между собой, затем вторые строки последующих бейтов рифмуются с вступительным бейтом: **аа, ба, ва, га** и т.д.

Относительно структуры следует отметить, что традиционно полная, совершенная касыда в таджикско-персидской поэзии состоит из нескольких частей: 1) **матлаъ** (вступительный бейт); 2) **ташбиб** или **насиб** (лирическая часть); 3) **тахаллус** или **гурез** (отступление, переход); 4) **касд** (умысел: в панегирике – восхваление, в философских и мистических касыдах – размышления на задуманную тему, в дидактических касыдах – наставления и т.д.); 5) **дуо** (заклинание, мольба) и 6) **мактаъ** (завершающий, заключительный бейт). Данная структура присуща полным, совершенным касыдам. Кроме того, в нашей литературе встречаются и неполные, несовершенные касыды, которых называют муктазаб (сокращенная) или махдуд (ограниченная).

Сайф Исфаранги одинаково был мастером в сочинении полных, и сокращенных касыд. Однако, поскольку он был поэтом-панегиристом, также как и Унсури, Абулфарадж Руни, Анвари Абеварди, больше уделял внимание сокращенным касыдам и подобные касыды составляют больше половины всего написанного им в этом жанре. То есть, более 100 касыд Сайфа Исфаранги с точки зрения структуры являются сокращёнными и начинаются сразу с восхваления **мамдуха** (воспеваемого).

Почти у всех касыд Сайфа Исфаранги имеются названия, по содержанию каждой из них можно установить, кому она посвящена и по какому случаю написана. В рукописных экземплярах касыды поэта в количественном отношении самих касыд и содержащихся в них бейтов выглядят неоднобразно. На основе 198 касыд поэта, подготовленных Зубайдой Сиддики, мы составили таблицу, в которой указывается количество бейтов в каждой из касыд. Самая маленькая касыда поэта состоит из 17 бейтов, а самая большая - из 73 бейтов. Большинство касыд поэта состоит из 29 бейтов (16 касыд), 38 бейтов (12 касыд) и 39 бейтов (14 касыд).

С точки зрения структуры таджикско-персидскую поэзию невозможно представить без размера и рифмы. В сочинении касыд сообразно их тематике Сайф Исфаранги пользовался многими размерами таджикско-персидского аруза, такими как хазадж с его различными стопами, музореъ, мунсарех, муджтасс и т.д. Все, что сказано относительно размеров касыд поэта в диссертации, и приведенные нами в ней примеры свидетельствуют о том, что в создании касыд Сайф Исфаранги использовал каждый из размеров целенаправленно и в этом плане он придерживался традиций своих предшественников.

Касыдам Сайфа Исфаранги присуще не только наличие различных легких и приятных слуху мелодичных размеров, в них также использованы соответствующие их структурам **рифмы** и **редифи** (слово или словосочетание, повторяющееся в конце рифмующихся строк стихотворения).

У теоретиков литературы касательно рифмы имеются различные взгляды и мнения. Этот вопрос нами подробно рассмотрен в диссертации. Одна из особенностей рифмы заключается в том, что она определяет форму поэтического произведения и в особом порядке обеспечивает созвучие заключительной части бейтов, способствует мелодичности стиха. То есть благозвучие рифмы в стихотворении является основой идеального соответствия последних слогов последующих друг за другом бейтов. Наряду с обеспечением музыкальности поэзии, рифма является важным средством создания смысловых оттенков слов и словосочетаний, заключения бейтов и

возбуждения эмоционального воздействия стихотворения. В этом плане рифма в касыдах Сайфа Исфارانги, наряду с их размерами, считается одной из важнейших формальных основ. В использовании рифмы в касыдах поэт оставался верным традициям ранних мастеров касыды и почти ничего нового в этом плане не внес. Как отмечено теоретиками литературы, в рифме главным мериллом является буква-звук, а не слог и слово концовки бейта. Большинство рифмующихся букв-звуков касыд Сайфа Исфارانги составляют гласные **о, у, ў, ё, й** в таких словах, как **сафо, хаво, кучо, рахо, садо, вафо, хаё, лико, бақои** т.д.; иногда две буквы: **нигор, интизор, гирудор, шармсор, ғамгусор, ғубор, фигор, ифтихор, хумор, нахор, хазор** и т.д.; иногда три буквы: **сахарй, табарй, дарй, сипарй, баргузарй, ишвахарй, зафарй, дигарй, беҳабарй, камарй, беҳунарй** и т.д.; редко даже четыре буквы – звуки: **офтобаш, изтиробаш, нобаш, шаробаш, шабобаш, шитобаш, рубобаш, никобаш, сахобаш, кабобаш** и т.п.

Иногда в стихотворении после рифмы используется редиф, который также играет особую роль в поэзии. Взаимосвязь бейтов, мелодичность, логическое ударение и музыкальность стихотворения четче и больше чувствуется благодаря редифу, который увеличивает и усиливает воздействие рифмы. Несмотря на позитивное влияние редифа на структуру стихотворения в целом и на его роль в конкретизации и доходчивости смысла и тематики стиха, Сайф Исфارانги все же редко пользовался им в своих касыдах. То есть из 198 касыд, содержащихся в его «Диван»-е, лишь в 62-х касыдах использован редиф, а остальные 136 из них сочинены без редифа. По этому поводу хотим отметить, что писать касыды с редифом легче, нежели без редифа. Кроме того, рифмовка и сочинять стихотворения с редифом или без редифа серьезным образом зависит от мастерства поэта.

Например, с этой точки зрения рассмотрим следующий бейт:

Нақши иқбол хаелест, назор барбандам,

Ба қабули назари кудс камар барбандам.¹

*Роль счастья – мечта, я закрываю глаза,
Для принятия небесного взора готовлюсь я.*

В этом бейте рифмуются слова **назар** и **қамар**, а слово **барбандам** является редифом. В диссертации подробно и посредством множества

¹ Исфارانгӣ, Сайф. Девон/ Сайфа Исфارانгӣ. Тасхеҳ ва таҳқиқи дуктур Зубайда Сиддиқӣ. - Мултон, Покистон. Бидуни соли нашр. - С. 335

примеров рассмотрены особенности использования редифа в касыдах Сайфа Исфаранги.

Второй раздел второй главы диссертации «**Тематика касыд Сайфа Исфаранги**» состоит из четырех подразделов.

Первый подраздел «Мамдухи поэта» посвящен анализу касыд Сайфа Исфаранги. Выявилось, что большую часть его касыд составляют дифирамбы, то есть панегирические оды. Кроме того, в сочинении дифирамб, по сравнению с предшествующими ему панегиристами, поэт был относительно свободным и в его одах больше наблюдается свободомыслие, что не могло не влиять на изложение и решение тем стихотворений поэта. Независимость мышления Сайфа Исфаранги проявляется, прежде всего, в множественности его мамдухов. Это означает то, что если прежние поэты служили при одном дворе или при двух-трех дворах, или же писали панегирические оды по каким-то нуждам, то Сайф Исфаранги посвящал оды Мухаммаду Харезмшаху (1200-1220), правителям и вельможам Самарканда, Бухары, Худжанда, наместникам окрестностей Мавереннахра и даже Хорасана, по причинам службы при их дворах, близких отношений с ними, нужды, по велению принятых в те времена традиций сочинял дифирамбы. Число мамдухов поэта переваливает за сотню. Так, кто же эти мамдухи? Прежде всего, следует отметить, что сегодня мы уже не сможем прояснить личности всех их. Несмотря на эти сложности, на основе некоторых существующих источников и опираясь на ранее проделанные работы о жизни и творчестве Сайфа Исфаранги, мы попытались представить определенные сведения об их личностях, хотя бы об их именах, родовых принадлежностях и должностях. Прежде всего, они: Мухаммад Харезмшах, правивший в 1200-1220 годах Мавереннахром и Хорасаном, Низамулмулк Носируддин Мухаммад ибн Салех - доверенный везирь Мухаммада Харезмшаха, Мухаммад Шамсиддин – правитель Самарканда, Годжиддин Умар ибн Масъуд – правитель Бухары, обладавший поэтическим даром и посвятивший стихи правителям династии Афрасиябов, правитель Худжанда Ихтиёрдин, предводитель Бухары Бурхониддин, которого Мухаммад Харезмшах по злопамятству сослал в Нафас, внук предводителя Бурхониддина предводитель Хумоюн, работавший в руководстве ханафидов Бухары, казий Захириддин Алиходжа из Бухары, Эмир Амид Кутбиддин ас-Самарканди, назначенный монгольскими Чагатайскими правителями управлять Мавереннахром в 1220-1251 годы, имам и шейхулислам Сайфиддин Бохарзи, визирь Мавереннахра Малек Маджиддин Абубакр ибн Али Марвази и другие лица, имена которых в касыдах поэта достигают 80 человека.

Следует отметить, что данное число не является окончательным показателем количества мамдухов Сайфа Исфаранги, ибо в китях поэта мы также можем встречаться с именами некоторых его мамдухов, таких как Маджиддин Абубакр, Камолиддин Холид Самарканди, Фахриддин Хусейн Харезми, Гиёсиддин Кошони, Тоджиддин Махмуд, Зиёуддин Садр Бухары, Тоджиддин Умар ибн Масъуд Садрушшариа, обладавший поэтическим даром и другие.

Число панегириков, посвященных Сайфом одним и тем же мамдухам, насчитано от одной до пятнадцати. В частности, поэт посвятил Мухаммаду Харезмшаху, одному из первых своих мамдухов, 6 панегирических касыд; везиру этого шаха Низамулмулку Мухаммаду ибн Салеху – 14 касыд; предводителю Абубакру Мухаммаду Тохиру Самарканди – 15 касыд; Эмиру Амиду Самарканди – 10 касыд; Абубакру ибн Али Марвази – 9 касыд; Шейху Сайфиддину Бохарзи – 6 касыд; Бурхониддину Мухаммаду ибн Абдулазизу – 4 касыды; Имодулмулку Кавмиддину Мухаммаду Ираки – 4 касыды и еще нескольким другим мамдухам по две, три, а многим – по одной панегирической касыды.

Второй подраздел второго раздела второй главы диссертации называется «**Восхваление мамдухов**». Здесь следует отметить, что восхваление или воспевание составляет главную и важнейшую часть панегирической касыды. Сайф Исфаранги, также как и другие панегиристы, в своих одах стремился как можно высоко, оригинально и чрезмерно превозносить своих мамдухов. Например, в одах, посвященных Мухаммаду Харезмшаху, поэт наделяет своего мамдуха такими эпитетами и качествами, как «упорядочитель страны», обладающий «великим победоносным войском», «исполнитель предначертаний небес» в управлении страной, «правитель с несгибаемой волей», «обладатель самой прекрасной короны и трона», «правитель с нравом Моисея», «знаток и осуществитель законов справедливости»; чаша в его руке уподобляется «роднику святого Хизра», в устраивании пиров «он превосходит небесную Венеру», в сражениях «он знаменосец пророка Мустафы (Мухаммада)» и т.д. Из содержания этих касыд поэта создается впечатление, что время его жизнедеятельности было беспокойным, шах, вместо того, чтобы наслаждаться своей властью и развлекаться, постоянно находится в поле боя, разбивает врагов и победоносно возвращается. Однако, заметим, что в таких панегирических касыдах, наряду с традиционными вознесениями и восхвалениями мамдуха, выражаются высокое чувство патриотизма, социально-патриотические идеи автора, что немаловажно и в наши дни.

Везирь шаха Мухаммад ибн Салех в описаниях и воспеваниях Сайфа Исфارانги предстает перед нами «словно ангел», «знаток тайн», «посвященный в тайны шаха», «архитектор славы и основы государства посредством пера» и т.д. Этот мамдух поэта успешен не только в продвижении работ в канцелярии шаха, подготовке нужных и своевременных указов относительно управления государством, но и был из числа тех, кто мог оценить поэтов и их произведения, отличить достойное от пустословья. В панегирических касыдах поэта, посвященных религиозным деятелям и предводителям духовенства, речь больше идет о чистоте и чистоплотности, не о слепом, а об осознанном соблюдении требований ислама, о месте и роли мусульманского духовенства в жизни общества. Восхваляя своих мамдухов, поэт стремится приписывать им лучшие человеческие качества, желая тем самым направлять их на правильный жизненный путь, человеколюбие и гуманизм, на совершение благих дел, добрых поступков, изучение знаний и соблюдение принципов справедливости. Панегирические касыды Сайфа Исфارانги, в первую очередь, имеют историческую ценность, ибо в них отражены некоторые моменты жизни той эпохи. Кроме того, они имеют литературную и языковую значимость, более того, знакомят нас с особенностями культурной и литературной жизни тех далеких от нас времен.

Третий подраздел второго раздела второй главы диссертации «Социальные мотивы в касыдах Сайфа Исфارانги» посвящен отражению социально-политической ситуации того периода в произведениях поэта. Содержание этого цикла касыд поэта, несомненно, берет начало из положения общества в период жизнедеятельности поэта, о чем шла речь в первом разделе первой главы диссертации. Падение в недавнем прошлом прославленного государства Харезмшахов, нашествие монголов и его неблагоприятные последствия для народов Мавереннахра и Хорасана не могли не оказать влияние на социально – политическую жизнь эпохи, что наложило глубокий отпечаток на творчестве литераторов того периода, в том числе Сайфа Исфارانги. Поскольку время было беспокойным, в касыдах поэта часто встречаются сцены борьбы, племенных и государственных междоусобиц, интриг предводителей духовенства и вельмож. В такого рода касыдах он стремится призывать имущих к добродетели, милосердию и оказанию поддержки бедным, духовенство - к справедливости, правителей - к гуманизму и человеколюбию. С подобными мыслями и идеями посредством касыд он обращался к Мухаммаду Харезмшаху, наместнику Мавереннахра Мадждуддину Абубакру Али, предводителю духовенства Эмиру Алишаху, многим вельможам, в том числе Эмиру Амиду Самарканди

и другим. Во всех бедах населения поэт обвиняет время и правителей, и обращаясь к Абубакру Мухаммаду Самарканди, говорит:

***В то время, когда упразднен аят щедрости,
Ты желаешь разъяснить правила благородности.¹***

Социальные взгляды Сайфа Исфارانги можно охарактеризовать вкратце таким образом: в своих касыдах он стремился по мере возможности показать недостатки времени, несправедливости правящих кругов, недооценку ими талантов, нищету народных масс. В то же время в контексте даже панегирических касыд поэт акцентирует внимание на выражение гуманистических идей, стремясь склонить своих мамдухов к милосердию, благородству и сочувствию неимущим слоям.

Четвертый подраздел второго раздела второй главы диссертации называется «**Изображение природы и описание рассвета в тагаззулах Сайфа Исфارانги**». Из 198 касыд Сайфа Исфارانги почти 100 касыд имеют тагаззул – вступительную лирическую часть. Содержание тагаззулов составляют такие темы, как воспевание вина и винопития, жизнелюбие, любви и состояния влюбленности, красоты и нежности, жеманства возлюбленной (Хотя тоска по тебе изводит меня, Она же пособница угнетения времени), описание рассвета и восхода солнца, изображение природы и ее явлений. Среди названных тем особенно привлекательным и весьма романтическим представляется описание времен года, в частности весны. Неповторимые красоты весны, пленительные картины природы в весеннюю пору, расцветание садов, зеленые луга – одним словом, весна пробуждала самые нежные, мягкие и бархатные чувства лирического героя тагаззулов касыд Сайфа Исфارانги. Однако, поэт не замыкается на описании прелестей весны, в лирической части его касыд мы встречаем также запоминающиеся сцены осенней поры, где все изображенное в них представлено живым, в движении, динамично.

В тагаззулах поэта особое место занимает описание наступления рассвета и восхода солнца. В этом смысле Сайфа Исфارانги, после Хакани Ширвани, можно считать одним из талантливых мастеров изображения картин рассвета и восхода солнца в таджикско-персидской поэзии. Из 198 касыд поэта, исследуемых нами, в более чем 40 касыдах изображены наступление рассвета со всеми его прелестями, безмолвный, постепенный и тихий уход ночи, дуновение приятного рассветного ветерка, аромат весенних цветов и свежих трав, расцветание бутонов, пение птиц, восход солнца, озаряющего своими лучами мир и т.д. Именно в этих изображениях особенно ярко

¹ Исфارانги, Сайф. Девон/ Сайфа Исфارانгй. Тасхех ва тахкики духтур Зубайда Сиддикй. - Мултон, Покистон. Бидуни соли нашр. - С.322

проявляются высокое мастерство поэта в описании явлений природы, особенности его эстетического вкуса и восприятия окружающей среды, в них описание картин природы, наступления рассвета сопровождается изображением других тем, в частности сцен винопития, выражением любовных чувств. Это все подробным образом изложено и подвергнуто филологическому анализу в диссертации.

В третьей главе диссертации, названной «**Мастерство Сайфа Исфаранги и поэтика его касыд**», рассматриваются вопросы творческого мастерства поэта и особенности поэтики его касыд. Поэтическое мастерство Сайфа Исфаранги высоко оценено как мастерами слова прошлого, так и современными исследователями. Еще Давлатшоҳ Самарканди, говоря о притягательности касыд поэта, отмечал, что он «...был искусен в словосочинении, диван его является заурядным и на собраниях Султана Улугбека ученые и просвещённые люди постоянно читали его диван...».¹

В касыдах поэта мы встречаем выражение им гордости за свои стихи, за поэтическое мастерство, за незаурядность своего таланта, за оригинальность стиля, за созданные им свежие образы, за метафоричность и образность языка своих стихотворений. В частности, в одном из стихов он пишет:

***Я соловей, создающий сокровенные мелодии,
Не пугай я, повторяющий одно и то же.²***

Сайф Исфаранги в своих касыдах пользуется множеством свежих и благозвучных словосочетаний, что делает его поэзию привлекательной формальном плане, многогранной и глубокой по содержанию. В диссертации проанализирован целый ряд этих словосочетаний и метафорических словообразований, смысловых и формальных средств художественного изображения и фигур, посредством которых показаны особенности новаторства и традиционализма в касыдах Сайфа Исфаранги.

Из средств художественного изображения, которыми широко пользовался поэт с целью емкого, более красочного и увлекательного изложения содержания своих касыд, особо следует отметить талмех (ссылка,намеки). Этот вид смыслового средства художественного изображения использован поэтом для более полного и действенного раскрытия различных тем со ссылкой на древние предания народов Востока (об Александре, Джамшеде, Саломоне, Заххаке, Фаридуне, Сиявуше, Сухробе, Афросиябе и на исторические события и личности (Максуд, Аяз, др.), на любовные темы

¹ Самаркандӣ, Давлатшоҳ.Тазкирату-ш-шуаро/Давлатшоҳи Самарканди. Тахияи Мухлиса Нурулоева.- Хучанд: Ношир,2015.-С.131.

² Исфарангӣ, Сайф. Девон/ Сайфи Исфарангӣ. Тасхех ва таҳкики дуктур Зубайда Сиддики.- Мултон,Покистон. Бидуни соли нашр.-С.427.

(как Лейли и Меджнун, Фархад-Хусрав-Ширин), Сабуктегин, Фагфур, Кизил Арслан и др.), на коранические предания и хадисы пророка (как Адам и Ева, Всемирный потоп, пламя Намруда, Али ибн Абитолиб, Умар, сказочное райское дерево Туби, Хасан и Хусейн, живая вода), на народные и религиозные любовные романы (как Саломон и Белкис, Юсуф и Зулейха), на приключения и сцены жизни пророков (как посох Моисея, приключения Мухаммада, сыны Израиля, чудеса Иисуса), на названия планет и звезд (как Плеяды, Венера, Марс и т.д.), на книги, культурные события, имена деятелей науки и литературы («Авеста», псалмы пророка Давыда, Библия, «Шахнаме», «Канон», Авиценна, Фирдоуси, Саъд Салман, Хакани). В касыде, посвященной Малекшаху Кашани, восхваляя своего мамдуха, поэт в одном бейте ссылается на горы Тур и Саранбед, и соответственно на Моисея и Адама:

***Прославился Кашан благодаря его заслугам,
Как Тур благодаря Моисею и Саранбед – Адаму.¹***

В поэтике касыд Сайфа Исфارانги также особое место занимает такое смысловое средство художественного изображения как уподобление, которое очень часто используется и в других лирических стихотворениях поэта. Уподобление активно используется им для колоритного изображения внешнего облика и внутреннего мира людей, яркой экспрессии волнительного состояния и эмоциональных чувств лирического героя. В диссертации множеством примеров аргументировано мастерство Сайфа Исфارانги в выборе, создании и использовании уподоблений для более яркого, образного, красочного, пылкого, зримого и чувственного выражения мысли и изображения объекта. К примеру, он уподобляет губырассвету, приятный ветерок - руке невесты, мелодию лиры - грому, кубок - молние, солнце - павлину, луну - свечей т.д. Например:

***Ли́ра издает крик подобно грому от гнета времени,
Кубок у твоих губ смеется как молния.²***

В касыдах Сайфа Исфارانги достаточно всеобъемлюще мастерски использованы такие популярные в таджикско-персидской поэзии смысловые и формальные средства художественного изображения, как метафора, гипербола, описание, антитеза, аллегория, олицетворение, вопросы-ответы, каламбур, внутренняя рифма и т.д., о чем на основе примеров подробно говорится в диссертации.

Наряду с весьма популярными традиционными оборотами, фразами, образами, в касыдах Сайфа Исфارانги встречается множество собственно

¹ Там же, С. 325

² Там же, С.261

его художественных интерпретаций, новаторских речевых оборотов и словосочетаний, дополнивших и украсивших поэтику его стихотворений и свидетельствующих о его высоком мастерстве. Для примера достаточно привести следующие метафоры и словосочетания, созданные поэтом и использованные им в стихах с целью образного выражения мысли и изображения объекта: «Симурғи ваҳм» («Симург воображения»), «Шери гардун» («Лев неба»), «чоми лаб» («чаша губ»), «мурғи андеша» («птица размышлений»), «офтоби чоҳ» («солнце величия»), «чайби субҳ» («карман рассвета»), «бӯи ганҷ» («запах сокровища») и т.д.

Сайфом Исфаранги в его касыдах в изобилии используются пословицы и поговорки, антонимы, афоризмы. Вместе с тем он воздерживается от употребления омонимов и повторов, отдавая предпочтение синонимам, которые выражают различные смысловые оттенки определенного понятия. Например, наряду со словом **дунё (мир)** мы встречаем слова **чахон, гетӣ, олам, чарх, кайҳон**, выражающие то же самое понятие; или же наряду со словом **офтоб (солнце)** в этом же смыслеиспользованы слова **хуршед, хур, шамс, мехр**. Следует отметить, что синонимы использованы поэтом не только по потребности размера стиха, но и для более точного и соответствующего смыслового оттенка понятия.

В целом, поэтика касыд Сайфа Исфаранги богата использованием самых разнообразных, ярких, красочных и глубоких по смыслу символов и образов, свидетельствующих о его высоком поэтическом мастерстве.

В заключении диссертационной работы подведены итоги и обобщены основные результаты исследования.

Сайф Исфаранги по праву считается одним из известных поэтов таджикско-персидской литературы периода крушения государства Сельджукидов, прихода к власти Мухаммада Харезмшаха и завоевания Мавереннахра и Хорасана монголами, то есть последней четверти XII – первой половины XIII веков. Быстроменяющееся и очень беспокойное время возложило на поэта прожить бурную, весьма тревожную и непростую жизнь, вынудило его скитаться по дворам правителей, вельмож, предводителей духовенства и зарабатывать на хлеб насущный посредством своего поэтического дара.

Местом рождения Сайфа Исфаранги является город Исфара современной Республики Таджикистан, дата рождения- 1275/76 год. Несмотря на сложное время и трудную жизнь, он получил хорошее образование в Самарканде и Бухаре, добился значительных успехов и стал одним из признанных поэтов своей эпохи.

Изучение доступных литературных и исторических источников показало, что Сайф Исфارانги сочинял множество поэтических и прозаических произведений. Однако до наших дней сохранились лишь рукописи «Диван»-а его стихотворений.

Литературное наследие поэта состоит из касыд, газелей, китъа, таркиббандов, тарджеъбандов и рубаи, среди которых приоритетное место занимают касыды. По составленному З.Сиддики дивану, ставшему основным источником нашего исследования, число касыд составляет 198 (7494 бейта), китъа – 163 (1813 бейтов), газелей – 112 (1225 бейтов), таркиббандов и тарджеъбандов – 14 (940 бейтов) и рубаи – 240 (960 строк), итого – 11409 бейтов и 960 строк.

Парадоксально, но беспокойное время периода жизни Сайфа Исфارانги не только не смогло ослабить развития литературы, напротив, оно способствовало расширению круга ее тематики и углублению ее идейно-содержательного аспекта. Сайф Исфارانги, как и его предшественники Анвари, Захир Форяби, Асируддин Ахсикати и Хакани, не был привязан к одному двору, для обеспечения своей и семейной жизни он писал панегирики местным правителям и вельможам, в которых содержалось много жалоб и недовольств временем и существующими порядками. Следует отметить, что такая тенденция была присуща всей поэзии той эпохи. Сайф Исфارانги, хотя и писал больше панегирические оды, но главной бессменной целью была истинная высокая поэзия, на что в одном бейте поэт открыто намекает:

***Цель от «Шахнаме» - это поэзия,
А не сражение Исфандияра и Рустама.¹***

Особое мастерство Сайфа Исфارانги проявляется в тагазулах его касыд, где воспеты наступление весны, любовь к жизни, ночь, небо, луна, звезды и т.д. В целом, богатство, разнообразие и красочность поэтики касыд поэта в большей степени представлены в его тагазулах, тематический круг которых является весьма широким: описание явлений природы, воспевание вина и винопития, любви и любовных интриг, разума и мудрости, добра и благодеяния.

Многогранность и яркое художественное решение различной тематики в касыдах Сайфа Исфارانги обеспечены также умелым и оригинальным выбором и использованием поэтом таких средств художественного изображения, как талмех (ссылка, намек), уподобление, метафора, гипербола, аллегория, метонимия, пословицы, поговорки и т.д.

Сочетание традиций и новаторства в сочинении касыд, искусное владение тонкостями и богатством родного языка, искусством слова вывели Сайфа Исфارانги в один ряд с выдающимися поэтами его эпохи в Мавереннахре.

¹ Там же, С. 333

Основные содержание исследования опубликованный в журналах, входящих в перечень ВАК при Президенте Республики Таджикистан и ВАК Российской Федерации:

- [1-А] **Рахматова О.** Тематика и содержание касыд Сайфа Исфранги (на тадж. яз)/ О.Рахматова// Масъалаҳои равшиноӣ ва омузгорӣ. -Кургантӯбе, 2011, №3.- С. 48-51
- [2-А] **Рахматова О.** Место касыды в творчестве Сайфа Исфранги (на тадж. Яз.) /О.Рахматова// Известия АН Республики Таджикистан. – Душанбе: Дониш, 2015, №4 (240). – С.161-165.
- [3-А] **Рахматова О.** Структура касыд Сайфа Исфранги (на тадж.яз) /О. Рахматова// Известия АН Республики Таджикистан. – Душанбе: Дониш, 2016, №2 (242). – С.155-162.
- [4-А] **Рахматова О.** Поэт-одописец (на тадж.яз) /О.Рахматова// Ганчи Исфара. Литературный и общественно-политический журнал. Август 2016г., №8 (22). – С. 6-8.
- [5-А] **Рахматова О.** Мастерство создания художественной мысли в касыдах (оды) Сайфа Исфранги (на тадж. яз.) Рахматова О.// Учёные записки.- Худжанд: Нури маърифат, 2017, №2(51).- С.132-138.
- [6-А] **Рахматова О.** Отображение природы в касыдах Сайфа Исфранги (на тадж. яз.) Рахматова О.// Вестник Таджикского национального университета.-Душанбе: Издательский центр Таджикского национального университета, 2017, №4/4.-С. 283-285.
- [7-А] **Рахматова О.** Навыки создания смысла в касыдах Сайфа Исфранги (на тадж. яз.) Рахматова О. Душанбе: 2018, №1(73). С. 178-185.
- [8-А] **Рахматова О.**(на тадж.яз.)Навыки создания смысла в касыдах Сайфа Исфранги Рахматова О. Душанбе:Издание Таджикского государственного педагогического университета имени Садриддина Айни, 2018, №1.-С.178-185.